

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Willy Jansen (hoogleraar Vrouwenstudies KUN), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU), Tineke Willemsen (hoogleraar Vrouwenstudies KUB)

Redactie

Dr. Marrie Bekker, dr. Geert ten Dam, drs. Christien Franken, dr. Francisca de Haan, dr. Annelies van Heijst, drs. Evelien Tonkens, dr. Mieke Verloo, Ingrid Visser

Redactieraad

Dr. Tjitske Akkerman, dr. Liesbeth Bervoets, mr. drs. Titia Bos, drs. Freda Dröes, dr. Joke J. Hermesen, dr. Alkeline van Lenning, dr. Els Maeckelberghe, dr. Ilja Mottier, drs. Riet Paasman, dr. Sawitri Saharso, dr. Agnes Verbiest, dr. Marion den Uyl

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur). Fax (080) 235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50 (BF 1090). Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50 (BF 890). Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 79,50 (BF 1590). Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 19,50 (BF 390). Abonnees in België kunnen een postwissel of chèque aan de uitgeverij sturen ter betaling van het abonnementsgeld.

Omslagontwerp: Brigitte Slangen

Inhoud

3	Redactioneel
	<i>Artikelen</i>
5	Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering, 1945-1956 <i>Anneke Linders</i>
18	De machtige taal van het recht: de onzichtbaarheid van zorg in de juridische constructie van het ouderschap <i>Titia Loenen</i>
33	Wat versterkt sport in mannen behalve hun spieren? Gender en sport in de Verenigde Staten <i>Annelies Knoppers</i>
46	Een sprookje zonder happy ending. De biografie van Anzia Yezierska door haar dochter Louise Henriksen Levitas <i>Rosemarie Buikema</i>
	<i>Besprekingsartikelen</i>
59	Creatief met Freud? Psychoanalyse en feminisme <i>Joke J. Hermsen</i>
72	Woelige wateren en Dykonstruction <i>Renée C. Hoogland</i>
	<i>Proefschriftfragment</i>
83	Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw <i>Myriam Everard</i>
	<i>Recensies</i>
87	‘Women Online. Research in women’s studies using online databases’ onder redactie van Steven Atkinson en Judith Hudson <i>Marianne Boere</i>
89	‘Ik denk, dus zij is. Vrouwelijke intellectuelen in een historisch en literair perspectief’ onder redactie van Rosi Braidotti en Suzette Haaksma, en ‘Nomadisch narcisme. Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen, Ingeborg Bachmann’ van Joke J. Hermsen <i>Monica Soeting</i>

91	Bitter-zoete noodzaak. 'Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948' van Mineke Bosch, en 'Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, 1918-1993' van Annick Schreuder, Nicole Teeuwen en Inge de Wilde <i>Berteke Waaldijk</i>
95	'Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt' van Marjolein Morée <i>Thérèse van den Heuvel</i>
97	Kroniek
98	IIAV-inventarisatie vrouwenstudies
106	Ontvangen boeken
108	Summaries
110	Gegevens over de auteurs

Redactioneel

De jaren vijftig, begin jaren zestig worden als een weinig opwindende periode gezien, als een niemandsland tussen de Tweede Wereldoorlog en de 'swinging sixties'. Al eerder bekritiseerde het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* deze opvatting (jrg. 13 nr. 2). In het artikel waarmee het voor u liggende nummer opent, worden de jaren vijftig opnieuw onder de loep genomen. Linders bespreekt in het bijzonder de politieke activiteiten van mr. Corry Tendeloo op het gebied van de verbetering van de rechtspositie van de gehuwde vrouw, gelijke beloning voor arbeid van gelijke waarde en de toegang tot ambten, beroepen en opleidingen voor vrouwen. Aan de hand van Tendeloo's werk maakt Linders zichtbaar dat in de jarenlange strijd voor gelijke rechten door de vrouwenbeweging voor en na de Tweede Wereldoorlog, anders dan vaak beschreven, sprake is van continuïteit. Linders besluit dan ook met de vraag of we wel kunnen spreken van een 'feministische golf' die pas na de jaren vijftig begon.

In 'De machtige taal van het recht: de onzichtbaarheid van zorg in de juridische constructie van ouderschap' laat Titia Loenen zien dat juridische taal op verschillende manieren macht uitoefent. De gangbare juridische constructie van het ouderschap wordt, zo toont zij aan, gekenmerkt door de afwezigheid van feitelijke zorg voor kinderen. Ook is geen sprake van juridische erkenning van homoseksueel ouderschap. Op basis van haar kritiek op deze nadruk binnen het recht op erfelijke afstammingsrelaties, formuleert Loenen aan het slot van haar artikel enkele suggesties ter verbetering.

Van de hand van Annelies Knoppers een bijdrage uit een nieuw veld in vrouwenstudies: sport en gender. Met name in de Verenigde Staten heeft enig wetenschappelijk onderzoek op dit gebied plaatsgevonden. De drie benaderingen die Knoppers in haar artikel uiteenzet – de categorische, de distributieve en de sociaal-relatieve benadering – zijn dan ook afkomstig uit de Amerikaanse sportsociologie. Ook analyseert Knoppers waarom dit gebied tot voor kort in vrouwenstudies weinig belangstelling genoot.

De moeder-dochterrelatie vormt een rode draad door de overige bijdragen in dit nummer. Wat gebeurt er als een dochter een biografie schrijft van de beroemde moeder die haar in de steek liet? Het antwoord op deze vraag is complex, zoals Rosemarie Buikema aantoont in haar analyse van *Anzia Yezierska: a writer's life*, de biografie van de joods-Russische schrijfster Yezierska door haar dochter Louise Henriksen Levitas. Buikema bespreekt de spanning die in de loop van de biografie ontstaat tussen de positie van de dochter als biograaf/verteller, de geschiedenis van het personage Louise, en de stem van haar moeder Yezierska. Deze posities verschuiven ten opzichte van elkaar en het effect hiervan kan met recht verrassend genoemd worden.

Een autobiografisch moeder-dochterpaar vormt ook de opening van Joke Hermsens besprekingsartikel. Hermsen vraagt zich af of feministische literatuurwetenschappers de methoden van de psychoanalyse kunnen inzetten voor tekstinterpretaties zonder in *de* valkuil van de Freudiaanse theorie te vallen: de volgens Hermsen weinig opwekkende definitie van de vrouwelijke psychoseksuele identiteit met behulp van begrippen als tekort, gebrek en penisnijd. Met andere woorden: slagen de door Hermsen besproken auteurs erin te schudden aan deze steunpilaren van de Freudiaanse psychoanalyse?

Renée Hoogland geeft aan de hand van twee (lesbisch-feministische) boeken een overzicht van de sociaal-politieke en theoretische ontwikkelingen die tot het ontstaan van lesbische culturele studies hebben geleid. Zij belicht de speciale rol van deze tak van wetenschap in andere disciplines en de relatie met vrouwen- en homostudies.

Voorts bevat dit nummer een proefschriftfragment van Myriam Everard, recensies, kroniek en IIAV-inventarisatie.

Anneke Linders

Mr. N.S. Corry Tendeloo in het spanningsveld van continuïteit en verandering, 1945-1956¹

Lange tijd zijn de jaren vijftig met betrekking tot de verhouding tussen de seksen gezien als een periode van conservatisme en stabiliteit. Siep Stuurman, Tjitske Akkerman en anderen hebben in de jaren tachtig vraagtekens gezet bij dit statische beeld van de jaren vijftig.² De stelling, dat er meer vernieuwende tendensen waren in de jaren vijftig dan tot dan toe veelal werd aangenomen, wordt onderschreven door de historica Anneke Ribberink, die er echter tegelijkertijd op wijst dat het zaak is zich te hoeden voor overdrijving in dit opzicht. 'Het is goed dat het statische beeld van de jaren vijftig wordt doorbroken, maar dit beeld komt niet uit de lucht vallen.'³ Wat de sekseverhoudingen betreft lijkt het haar niet boud te stellen dat ook eind jaren vijftig de continuïteit nog altijd sterker was dan de vernieuwing. Voorbeelden van continuïteit met het vooroorlogse waren onder meer de dubbele moraal op het gebied van de seksualiteit, het feit dat een groot deel van de Nederlandse bevolking afwijzend stond ten opzichte van het betaald werken van gehuwde vrouwen, de achterstand van meisjes ten opzichte van jongens in het onderwijs en het feit dat politiek als een mannenzaak werd beschouwd.

De spanning tussen continuïteit en verandering in de jaren vijftig komt tot uiting in het werk van de politica mr. N.S. Corry Tendeloo (1897-1956). Inzicht in haar activiteiten kan beter zicht geven op het politieke klimaat, vooral ten aanzien van vrouwen, en het kan bovendien bijdragen tot nieuwe inzichten in de geschiedenis van de vrouwenbeweging in Nederland, met name waar het gaat om de continuïteit daarvan. Want de kwesties waar Corry Tendeloo voor streed waren niet nieuw, maar hadden hun wortels in de eerste feministische golf.

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraalscriptie 'De heren zijn blijkbaar allemaal bang.' Mr. N.S. Corry Tendeloo en de strijd voor vrouwenrechten in het krachtenveld van continuïteit en verandering 1945-1956, Amsterdam 1993; ter inzage op het IIAV en het IISG.

2. Siep Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Vrouwen in de twintigste eeuw. De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika 1929-1969*. Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland, IJsselstein 1988; Tjitske Akkerman en Siep Stuurman (red.), *De zondige Rivièra van het Katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*. Amsterdam (SUA) 1985.

3. Anneke Ribberink, 'Sekseverhoudingen in de jaren vijftig. Van continuïteit naar vernieuwing?', in: *Vertrouwde patronen, nieuwe dromen; Nederland naar een modern industriële samenleving 1948-1973*. Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland, IJsselstein 1992, p. 66.

De vrouw achter de motie-Tendeloo

In het spanningsveld tussen continuïteit en verandering met betrekking tot de sekseverhoudingen heeft Corry Tendeloo een belangrijke rol gespeeld. Dat zij in de literatuur bijna uitsluitend wordt vermeld in verband met de motie-Tendeloo, doet geen recht aan al haar werk voor de verbetering van de positie van vrouwen. Omdat er weinig over haar bekend is volgt hier een korte biografische schets.⁴

Corry Tendeloo werd op 3 september 1897 op Sumatra geboren in een goed intellectueel milieu. Haar vader, assistent-resident mr. dr. H.J.E. Tendeloo, stierf toen Corry vijf was. Zo bleef haar moeder achter met drie kleine kinderen van zes jaar, vijf jaar en tien maanden. Corry kwam in 1903, waarschijnlijk toen zij nog vijf was, naar Nederland en ging, na de lagere school, naar de meisjes-HBS en het gymnasium in Leiden. In 1919 haalde zij in Utrecht de MO-A-akte Engels en ging zij rechtswetenschappen studeren aan de Utrechtse universiteit, waar zij in 1924 afstudeerde. Van 1927 tot 1952 werkte Tendeloo als zelfstandig advocaat in Amsterdam. In haar studietijd kwam zij veel met de vrouwenbeweging in aanraking en als advocaat hield zij zich bezig met de rechtspositie van vrouwen. Politiek actief was zij vanaf de jaren dertig. Zij werd lid van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB), waarvan zij ook enige tijd vice-voorzitter was. Van 1938 tot 1941 zat zij voor de VDB in de Amsterdamse gemeenteraad, welke zetel zij na de oorlog weer innam, terwijl zij ook plaats nam in het Noodparlement.⁵ In februari 1946 werd Tendeloo, zoals de meesten van de VDB, lid van de zojuist opgerichte PvdA, voor welke partij zij tot aan haar dood in 1956 lid van de Tweede Kamer was. Door deze overgang van VDB naar PvdA kreeg Tendeloo te maken met de verschillen tussen enerzijds de vooroorlogse tradities van de socialisten (het zingen van strijdlieden, het voeren van de rode vlag enzovoort) en anderzijds de veel liberalere cultuur van de VDB. Actief was zij als (bestuurs)lid ook van twee vrouwenorganisaties, namelijk de Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding (VVAO) en de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenbelangen, Vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap (VVVGS of kortweg Vrouwenbelangen).⁶ Vooral de ideeën van de laatste weken af van de heersende consensus in die zin, dat de leden over het algemeen het verkrijgen van formele rechten voor vrouwen zagen als een tussenstation op de weg naar volledige emancipatie, waarbij het uiteindelijke doel – niet alleen formeel-juridische maar ook praktische ge-

4. Zie voor uitgebreidere gegevens met bronvermelding hoofdstuk 3 van mijn doctoraalscriptie.

5. Het Noodparlement (zonder verkiezingen samengesteld) vertegenwoordigde het Nederlandse volk van kort na de bevrijding tot na de vorming van een parlement op grond van de verkiezingen van juni 1946.

6. Bij mijn onderzoek heb ik nergens kunnen vinden in welke periode Corry Tendeloo (bestuurs)lid was van VVAO en Vrouwenbelangen. In ieder geval was zij zowel voor als na de Tweede Wereldoorlog lid van deze verenigingen.

lijkstelling van vrouwen en mannen – nog niet bereikt was.⁷ Een tijdlang combineerde zij haar gemeenteraadslidmaatschap met het lidmaatschap van de Tweede Kamer, terwijl ze ook haar advocatenpraktijk nog aanhield. Maar het vele werk dat dit alles met zich meebracht, bleek op den duur niet vol te houden. Vanaf 1952 was Tendeloo alleen nog lid van de Tweede Kamer, in welke functie zij zich vooral bezighield met de rechtspositie van vrouwen.

Zij streed voor vier variaties op het thema van de gelijkberechtiging van vrouwen: toegang voor vrouwen tot ambten, beroepen en opleidingen, gelijk loon voor gelijkwaardige arbeid, afschaffing van het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen en opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen. Dit waren de ‘grote politieke vrouwenkwesities in de jaren vijftig’.⁸

Nog in april 1956 hield Tendeloo in de Tweede Kamer een vlammend pleidooi voor de opheffing van de handelingsonbekwaamheid. Kort daarna moest zij in verband met een ernstige ziekte het bed houden. Zij overleed in de ochtend van 18 oktober 1956.

Thema in vier variaties

De ‘grote politieke vrouwenkwesities in de jaren vijftig’ waren niet nieuw; zij maakten al deel uit van de vrouwenstrijd van rond de eeuwwisseling. In de jaren twintig werd (nadat vrouwen het kiesrecht hadden verkregen) de verbetering van de rechtspositie van gehuwde vrouwen zelfs een strijdpunt waarop vrouwen zich politiek organiseerden; zo werd bijvoorbeeld in 1926 het ‘Comité voor eene gemeenschappelijke actie tot hervorming onzer huwelijkswetgeving’ opgericht, waarvan Betsy Bakker-Nort presidente werd.⁹ De opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen speelde daarbij een grote rol.¹⁰

Voor al in deze onderwerpen wordt de naoorlogse spanning tussen de hang naar het vertrouwde en het streven naar vernieuwing zichtbaar. Argumenten die de oude waarden vertegenwoordigden, werden in de discussie rond deze onderwerpen naast vernieuwende argumenten over de verhouding tussen de seksen naar voren gebracht. Tevens worden in deze vier strijdpunten de rol van Corry Tendeloo duidelijk en de invloed die deze spanning op haar leven en werk had.

7. Ulla Jansz, ‘Inleiding’, in: Annick Schreuder e.a., *Een verbond van gestudeerde vrouwen*. Hilversum (Verloren) 1993, p. 14.

8. Thea den Hartog, ‘De emancipatie voltooid? 1945-1967’, in: Marja Borkus e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar Vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht*. Zutphen (Walburg Pers) 1994, p. 136.

9. Marianne Braun, ‘Gelijk recht voor allen! Feministische strijd tegen de maritale macht’, in: Jeske Reys e.a. (red.), *De eerste feministische golf. Zesde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen (SUN) 1985, pp. 138-161, aldaar p. 155. Mr. Betsy Bakker-Nort (1874-1945) was Tweede-Kamerlid voor de VDB van 1922 tot 1942. Zij was jarenlang bestuurslid van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (biografische kaartenbak IIAV).

10. Ibidem, p. 140.

Variatie 1: toegang tot ambten, beroepen en opleidingen

De toegang voor vrouwen tot alle ambten, beroepen en opleidingen was vanaf 1860 een belangrijk item, toen mevrouw A.M.M. Storm-van der Chijs (1814-1895) een discussie op gang bracht over de uitbreiding van het arbeidsterrein voor vrouwen.¹¹

Tendeloo streed in het begin van de jaren vijftig voor toelating van vrouwen tot de Rijksbelastingacademie, waarbij zij de humor niet uit de weg ging: zij reageerde onder pseudoniem (door haarzelf in het parlement 'mejuffrouw X' genoemd) op een advertentie van de Rijksbelastingacademie, waarin 'mannelijke jongelui' werden opgeroepen voor de nieuwe cursus van 1 september 1950. Tendeloo schreef naar aanleiding hiervan een briefje, waarin zij meedeelde dat, hoewel zij niet behoorde tot de 'mannelijke jongelui', zij zich toch wilde inschrijven voor het aankomende studiejaar. Op 24 maart 1950 kreeg zij op haar verzoek een negatief antwoord, zonder dat de redenen voor de afwijzing van dit verzoek werden vermeld. Daarom vroeg zij in een nieuwe brief om opheldering: 'In een rechtsstaat zoals Nederland wenst te zijn wordt zelfs aan de grootste misdadiger het recht toegekend om kennis te dragen van de redenen, waarom hij wordt vervolgd en veroordeeld.' Op deze brief kreeg zij geen enkel antwoord. Een jaar later, op 29 maart 1951, stelde Tendeloo hierover vragen aan minister van Financiën Liefstinck (PvdA). Op haar vraag, of het in het belang was van de reputatie van de Rijksbelastingacademie, wanneer een verzoek om inlichtingen door de hoogleraar-directeur van deze academie met een volmaakt stilzwijgen werd afgedaan, antwoordde Liefstinck dat ook voor hem het niet beantwoorden van de brief onbevredigend was. Maar '[ik ben] ervan overtuigd, dat de hoogleraar-directeur niet geweten heeft, wie met hem correspondeerde'. Als het om een 'gewone' vrouw ging vond Liefstinck het kennelijk niet zo'n punt, dat de hoogleraar-directeur een brief niet beantwoordde! Hij noemde verder twee redenen, waarom de Rijksbelastingacademie niet openstond voor vrouwen. Ten eerste achtte hij het financiële risico te groot, omdat de kosten die het Rijk in een vrouwelijke leerling investeerde geen of weinig rendement zouden opleveren door een mogelijk huwelijk. Ten tweede was 'niet alleen de leerstof, maar ook de maatschappelijke vorming, die wordt bijgebracht, meer afgestemd (...) op mannelijke leerlingen, dan dat zij geschikt zou zijn ook voor vrouwelijke leerlingen'.¹²

De pers vond dit onderwerp kennelijk belangrijk genoeg om er uitgebreid over te schrijven. Tendeloo zelf heeft voor haar rubriek 'Parlementaria' in *Vrouwenbelangen* van mei 1951 uit die berichtgeving een selectie gemaakt. Zo

11. Ulla Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*. Amsterdam (Sara/Van Gennep) 1990, p. 37. Zie ook: Francisca de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940*. Hilversum (Verloren) 1992. Om te benadrukken hoe belangrijk de strijd voor betaalde arbeid is geweest introduceert De Haan de term 'vrouwenarbeidsbeweging'.

12. N.S. Corry Tendeloo, 'Parlementaria' (rubriek), in: *Vrouwenbelangen*, mei 1951, p. 40.

schreef *Het Parool* op 30 maart 1951: 'Voor de vrolijke noot zorgde gelukkig mejuffrouw X (PvdA) door melding te maken van haar (experimentele) poging om ingeschreven te worden op de Rijksbelastingacademie.' En de *Maasbode* (RK) van 4 april 1951 meldde: 'Het gaat hier om de bescherming van het zwakke geslacht tegen zichzelf. (...) Inderdaad, U zei het terecht, de vrouwen kunnen thans overal studeren. Maar dat is dan toch meestal in vakken, die ook de vrouw sieren, al kleeft er het nadeel der blauwkousen aan. (...) Stel je voor dat je ergens wat vertrouwelijk wordt met een leuk ding en ze ontpopt zich later als een inspectrice der belastingen.' *Het Vrije Volk* daarentegen schreef op 31 maart 1951: 'Naast het financiële argument noemde de Minister nog een tweede: de wijze van opleiding aan de Belastingacademie is meer op de man dan op de vrouw ingesteld. Erg overtuigend klonk dit alles niet.'

Eind 1953, toen Tendeloo in de Tweede Kamer een rede hield over dit onderwerp, had zij dan toch eindelijk succes. Staatssecretaris voor Financiën Van den Berge antwoordde op haar rede onder meer: 'Ik zal dus bevorderen dat haar [de vrouwelijke leerlingen, A.L.] toelating tot de Rijksbelastingacademie mogelijk wordt.' Volgens een Nederlandse krant van 21 januari 1954 betekende dit: 'Het komt in orde.' En onder de kop 'Wel bedankt, Corry Tendeloo' feliciteerde deze krant haar met haar overwinning. In het voorjaar van 1954 werd deze opleiding inderdaad voor vrouwen opengesteld.¹³

Variatie 2: gelijke beloning voor arbeid van gelijke waarde

De kwestie van gelijke beloning voor arbeid van gelijke waarde werd in 1898 door de Nationale Vrouwenraad naar aanleiding van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid aan de orde gesteld.¹⁴ De strijd om gelijke beloning werd in de decennia daarna vooral gevoerd door het in 1901 opgerichte Nationale Bureau voor Vrouwenarbeid.

In maart 1955 werd in de Tweede Kamer de nota behandeld, die het standpunt weergaf van de Nederlandse regering over het Verdrag betreffende gelijke beloning van mannen en vrouwen voor arbeid van gelijke waarde, zoals aangenomen door de Internationale Arbeidsconferentie in 1951 (Verdrag van Genève). De regering kon het beginsel – dat ongeacht het geslacht van degene

13. Mr. dr. W.H. van den Berge was staatssecretaris voor Financiën van 1 februari 1953 tot 13 oktober 1956. Het kranteknipstel van 21 januari 1954 is aanwezig op het IIAV in de knipselmap met biografische gegevens over Tendeloo, maar de naam van de krant wordt op het knipsel niet vermeld. De openstelling van de opleiding in 1954 wordt genoemd door R. de Bruyn Ouboter, 'In Memoriam Corry Tendeloo', in: *Mededelingen van de VVAO*, november 1956.

14. Els Blok, *Loonarbeid van vrouwen 1945-1955*. Nijmegen (SUN) 1978, pp. 143-144; ook Tendeloo schrijft hierover in een artikel in *Het Vrije Volk* van 21 mei 1955 met als kop 'Vrouwen strijden "langs omweg" voor gelijk loon'. Map Tendeloo, IIAV. Zie ook: Corrie van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940*. Hilversum (Verloren) 1994.

die de arbeid verricht gelijk beloond moet worden – in principe wel onderschrijven. Maar ‘niettemin is zij van mening dat het onmogelijk moet worden geacht, reeds thans bovengenoemd beginsel algemeen in Nederland toepassing te doen vinden’.¹⁵ Het verdrag werd daarom niet geratificeerd.

Tendeloo verzette zich tegen de afwijzing van het Verdrag door de regering. ‘De sociale rechtvaardigheid’, zei zij in maart 1955 in de Tweede Kamer, ‘eist de aanvaarding van het beginsel van gelijk loon voor gelijkwaardige arbeid.’ De ‘equal pay’, zoals het onderwerp in de *Handelingen* van 1955 vaak werd genoemd, werd volgens Tendeloo ‘vrijwel uitsluitend bekeken vanuit het standpunt van de man’. In haar rede klonk duidelijk haar feministische standpunt door ten aanzien van de gelijkberechtiging. Ook vergeleek Tendeloo in deze rede de argumenten tegen ‘equal pay’ met de argumenten en bezwaren die in de eerste decennia van deze eeuw werden aangevoerd tegen vrouwenkiesrecht: ‘Men begon met te zeggen: daar zijn jullie nog niet rijp voor. (...) Als blijkt, dat men er wel rijp voor is, dan zegt men: jullie krijgen het toch niet, want het is niet goed voor de gezondheid. Als dat ook niet waar blijkt te zijn, komt men met het argument: jullie kunnen toch geen stembiljet invullen. Als dit verder blijkt toch niet zo verschrikkelijk moeilijk te zijn zegt men: als wij de vrouwen het kiesrecht geven, kan het niet anders, of zij zullen op de dag dat er gestemd moet worden hun huishouden verwaarlozen. Diezelfde argumenten hebben wij ook hier gehoord.’ Ook legde Tendeloo in deze rede een verband tussen het probleem van de gelijke beloning en dat van de handelingsonbekwaamheid van en het arbeidsverbod voor gehuwde vrouwen. Zij noemde dit drie ‘facetten van dezelfde ontwikkeling’. Facetten van ‘een machtige ontwikkelingsstroom, gericht op de volledige emancipatie’.¹⁶

Aan het eind van deze rede diende Tendeloo een motie in, waarin de regering werd gevraagd ten spoedigste het Verdrag van de Internationale Arbeidsconferentie in 1951 betreffende gelijke beloning van mannen en vrouwen voor arbeid van gelijke waarde te ondertekenen. Deze motie werd met 47 tegen 39 stemmen aangenomen, maar ratificatie vond niet plaats.

Variatie 3: opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw

Het wetsontwerp tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw werd in oktober 1949 ingediend.¹⁷ Maar het had toen al een langdurige en vaak bewogen geschiedenis achter de rug, sinds minister van Justitie Donner in 1930 met een wetsontwerp kwam, dat nooit is behandeld en in 1948

15. *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1954-1955 III, p. 3720.

16. *Ibidem*, pp. 3724-3725, 3749-3750.

17. *Keesings Historisch Archief*, nr. 1298 van 30 april tot 6 mei 1956, p. 12512.

werd ingetrokken.¹⁸ Het in 1949 ingediende wetsontwerp werd door minister van Justitie Donker herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld.¹⁹ Desondanks stuitte het op veel kritiek, die zich voornamelijk richtte tegen de regeling van het huwelijksgoederenrecht in dit ontwerp.²⁰ Opheffing van de handelingsonbekwaamheid zonder nadere regeling ten aanzien van de huwelijksgoederengemeenschap was bijvoorbeeld volgens Tendeloo niet meer dan een lege dop. Een goede regeling hiervan was vooral van belang voor vrouwen die in gemeenschap van goederen trouwden en dat gebeurde blijkens een onderzoek in 1956 in 93% van alle in Nederland gesloten huwelijken.²¹ Het ontwerp-Donker was op dit punt voor veel Tweede-Kamerleden ‘halfslachtig’:²² het regelde namelijk alleen de huwelijksgoederengemeenschap voor vrouwen die *buiten* gemeenschap van goederen waren getrouwd. Kort voordat de openbare behandeling in de Tweede Kamer zou plaats vinden (en vier maanden voor de verkiezingen) werd minister Donker ziek en een week later overleed hij. Zijn opvolger werd Van Oven, een 75-jarige emeritus-hoogleraar rechtswetenschappen, die, net als Corry Tendeloo, voortkwam uit de VDB, maar nooit politiek actief was geweest. Hij had reeds jaren gestreden voor de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen en was gespecialiseerd op dit gebied. Reeds in 1927 schreef hij een preadvies over de vraag hoe, aangenomen dat getrouwde vrouwen volledige handelingsbevoegdheid kregen, het huwelijksgoederenrecht moest worden geregeld. Nu Van Oven de mogelijkheid had dit in een wet te regelen liet hij het ontwerp-Donker onmiddellijk in zijn geest omwerken en wist hij het met grote meerderheid door zowel de Eerste als de Tweede Kamer te krijgen.²³

18. O.W. van Ewijk en J.M. Polak, *De wet tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw*. Zwolle 1956, p. 5. J. Donner (ARP) was o.a. minister van Justitie van 1926 tot 1933 en president van de Hoge Raad van 1946 tot zijn pensionering in 1961.

19. Mr. L.A. Donker was minister van Justitie in het derde kabinet-Drees van 2 september 1952 tot aan zijn plotselinge dood op 4 februari 1956.

20. Gesprek met mej. mr. C.D.E. Kleinhoonte over de Wet tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw. In: *Vrouwenbelangen*, december 1959, p. 147.

21. *Handelingen* 1955-1956, II, pp. 2706-2707; mr. de Smidt (griffier van de Justitiecommissie) deed onderzoek naar de vraag, hoeveel huwelijken er in Nederland in gemeenschap van goederen werden gesloten. De resultaten van dit onderzoek publiceerde hij in het *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie* van 11 februari 1956.

22. Deze term gebruikte dhr. mr. K.T.M. van Rijckevorsel (lid van de Tweede Kamer voor de KVP van 1952 tot 1967) in een gesprek met mij op 5 augustus 1992 in Den Haag.

23. ‘Van Oven was een markante figuur, die zich weinig aan maatschappelijke conventies gelegen liet liggen. Op zeer karakteristieke wijze kwam dit tot uitdrukking, toen hij zich voor zijn beëdiging als minister door de Koningin in een “houtje-touwtejas” naar het Koninklijk Paleis begaf; dit moment is in een veel verspreide persfoto vereeuwigd.’ J. Charité e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*. RGP Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag 1979, deel I, pp. 442-443; H.D.M. Knol, ‘De gevolgen van de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw voor de praktijk’, in: *De rechtskundige adviseur en “de praktijkgids”*, Nederlandsche Vereniging van Rechtskundige Adviseurs, 26 (aug. 1957), nr. 2/3, p. 6; Van Ewijk en Polak, *De wet tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw*, p. 5.

Helemaal zonder slag of stoot ging het echter niet. Een meerderheid van de vaste Kamercommissie voor Justitie diende een amendement in met de bedoeling de zin 'De man is het hoofd der echtvereniging' in de wet te houden. Hoewel deze zinsnede geen juridische gevolgen had – er waren geen bindende rechtsgevolgen aan verbonden – gaven de indieners van dit amendement als motivatie, dat anders de grondslag van het christelijk huwelijk, waarbij de man het gezin vertegenwoordigt, in gevaar zou komen. Corry Tendeloo, die zich fel tegen dit amendement verzette, had een andere kijk op de motieven: 'De heren zijn blijkbaar allemaal bang.' Volgens Tendeloo was '(...) de inspirerende gedachte, waardoor het ontwerp wordt gedragen namelijk, dat er geen meerdere en geen mindere meer zal zijn. Er zal niet meer zijn een heer en een slavin, een baas en een ondergeschikte. Wat wil men nu met het amendement gaan doen? Dat wil nu juist die bepaling weer gaan terugbrengen, waartegen altijd van het eerste moment af, dat de vrouwen in Nederland zich begonnen uit te spreken, de grootste weerstand heeft bestaan. Het is juist deze bepaling, waaruit strubbelingen en wrijvingen in de huwelijksverhoudingen ontstonden doordat de man zich ging beroepen op een zekere macht.'

Maar hoe fel zij het amendement ook bestreed – gesteund door Van Oven, die het amendement ontraadde – toch werd het met 41 tegen 35 stemmen aangenomen.²⁴ Tegen stemden PvdA, CPN en VVD.²⁵ Het zou tot 1970 duren,²⁶ voordat deze bepaling, volgens Tendeloo grievend voor gehuwde vrouwen, uit de wet zou worden geschrapt.²⁷

De Wet tot opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen trad in werking op 1 januari 1957.

Variatie 4: afschaffing van het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen

Deze vierde variatie op het thema van de gelijke rechten, de afschaffing van het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen, speelde al rond de eeuwwisseling en daarvoor. In 1877 hield Tweede-Kamerlid Sam van Houten (1837-1930) een pleidooi voor beroepsarbeid voor alle gehuwde vrouwen. In 1903 werd het Nationaal Comité inzake de Wettelijke Regeling van Vrouwenarbeid opgericht, waarin een aantal vrouwenverenigingen samenwerkte met het doel 'gelijke behandeling van vrouwen- en mannenarbeid'.²⁸ Wanneer men de maatregelen van de kant van de regering betreffende vrouwenarbeid op een rij zet, dan zou men kunnen spreken van het volgen van een 'klapstoeltjesstrate-

24. *Handelingen 1955-1956*, II, pp. 2626, 2713, 2730-2735.

25. *Keesings Historisch Archief*, nr. 1298 van 30 april tot 6 mei 1956, p. 12512.

26. Braun, 'Gelijk recht voor allen!', p. 160.

27. *Handelingen 1955-1956*, II, p. 2732.

28. Jansz, *Denken over sekse*, pp. 62, 150.

gie': in 1904 werd er een Koninklijk Besluit uitgevaardigd tot wering van gehuwde ambtenaressen bij de PTT. In 1907 werd het weer ingetrokken. In 1910 kwam er een wetsontwerp met de bedoeling huwende ambtenaressen, die jonger waren dan veertig jaar, te kunnen ontslaan. Dit werd in 1912 weer ingetrokken. In maart 1924 werd door middel van een Koninklijk Besluit geregeld dat huwende vrouwelijke ambtenaren zouden worden ontslagen.²⁹ In de jaren dertig kwamen er diverse wetsontwerpen en regeringsvoorstellen, die ten doel hadden arbeid voor alle gehuwde vrouwen (dus niet alleen ambtenaressen) in te dammen ('Marchant', circulaire-Colijn/De Wilde, 'Romme') en waartegen de vrouwenbeweging steevast een krachtig verzet liet horen.³⁰

Op 15 september 1955 hield Corry Tendeloo in de Tweede Kamer een interpellatie, waarin zij een vurig pleidooi hield voor opheffing van het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen. Haar belangrijkste argument vormde de financiële nood van vooral arbeidersgezinnen, als gevolg waarvan vrouwen wel buitenshuis moesten gaan werken. Daarom was het uiteindelijke doel van de socialisten een gezinsinkomen dat voldoende was om het gezin te onderhouden, zodat vrouwen al haar tijd en aandacht aan echtgenoot en kinderen konden geven. 'Een dagtaak in het gezin na een dagtaak in de fabriek is een veel te zwaar leven en het kan niet anders, of de vrouw zelf moet daaronder lijden, maar hier ligt de fout bij het algemeen nog te lage gezinsinkomen en wij, socialisten, hebben op dit punt bepaald nog niet in deze maatschappij bereikt, wat wij zouden wensen.' Maar achter dit economische motief lagen volgens Tendeloo 'diepere accenten', zoals de behoefte van vrouwen 'om uit te dragen in het maatschappelijk leven, (...) om zich in het maatschappelijk leven te doen gelden en daaraan iets bij te dragen'.

Zij verzette zich in haar pleidooi echter niet tegen de heersende gezinspolitiek, die ervan uitging dat de man kostwinner behoorde te zijn en de vrouw voor huishouden, man en kinderen zorgde. 'Niemand mag concluderen, dat wij onverkort alle gehuwde vrouwen buitenshuis zouden willen laten werken', en: 'Het kan natuurlijk ook zijn, dat het gezin nog jonge kinderen heeft en dat de moeder daarvoor heeft te zorgen. Ook in dit geval zouden wij het ongewenst achten, wanneer de gehuwde vrouw arbeid buitenshuis prefereerde boven die in haar gezin. De kinderen zouden tekort komen en dat zou een groot en maatschappelijk nadeel zijn.'³¹

Tendeloo's argument van de financiële nood van arbeidersgezinnen is opmerkelijk, omdat de vrouwen die getroffen werden door het arbeidsverbod, in het algemeen niet uit arbeidersgezinnen kwamen, maar bij de overheid in dienst waren als onderwijzeres of ambtenares (vaak als kantoorbediende). Voor de

29. Ulla Jansz, *Vrouwen, ontwaakt!* Amsterdam (Bakker) 1983, p. 89.

30. Zie voor een overzicht van alle wettelijke maatregelen met betrekking tot betaalde arbeid van gehuwde vrouwen in deze periode: Van Eijl, *Het werkzame verschil*, bijlage 3.

31. *Handelingen* 1954-1955, II, pp. 3000m-3000s.

schoonmaaksters in overheidsdienst – die veelal wel uit arbeidersgezinnen afkomstig waren – gold het arbeidsverbod juist niet: zij vormden een uitzondering op de regel.³² Men kan zich daarom afvragen of het argument van de financiële nood van arbeidersgezinnen door Tendeloo niet werd gebruikt als een politiek-strategisch argument om zo veel mogelijk steun voor haar motie te krijgen.

Hoe het ook zij, Tendeloo was van mening dat de overheid zich niet diende te bemoeien met het al dan niet buitenshuis werken van getrouwde vrouwen. Zij vond dat dit een zaak was die door de vrouw zelf, in overleg met haar man, moest worden beslist. De bevoogdende rol van de staat druiste in tegen Tendeloo's streven naar gelijkwaardigheid van man en vrouw. Op 13 september 1955 werd bij Koninklijk Besluit echter vastgesteld, dat de regel gehandhaafd bleef; de vrouwelijke ambtenaar die trouwde, werd nog steeds ontslagen en gehuwde vrouwen zouden niet tot ambtenaar kunnen worden benoemd. Gelijkwaardigheid was hierin inderdaad ver te zoeken. Wel sprak er een onverbloemd opportunisme uit, getuige de in het Besluit opgenomen verklaring 'de regeling inzake het in dienst nemen van gehuwde vrouwen en het verlenen van ontslag aan huwende ambtenaressen *aan te passen aan de in de praktijk gebleken behoeften*' (cursivering van mij, A.L.). 'Kijk, kijk, waar is nu het beginsel?', reageerde Tendeloo, 'Ik zie het niet.'³³

Tendeloo's pleidooi mondde uit in een motie van orde, die was ondertekend door haarzelf en zes andere Kamerleden: mevr. Ploeg-Ploeg (PvdA), mevr. Fortanier-de Wit (VVD) en vier mannen, namelijk Ruygers en Van Sleen (beiden PvdA), Blom en Oud (beiden VVD). De tekst van de motie luidde als volgt:

'De Kamer,
gehoord de besprekingen over het KB van 13 september 1955,
van oordeel, dat het niet op de weg van de Staat ligt de arbeid van de gehuwde vrouw te verbieden,
nodigt de Regering uit de hiermede strijdende voorschriften te herzien.'³⁴

Alle vrouwen in de Tweede Kamer waren, dwars door de partijen heen, van mening dat de beslissing over het al dan niet buitenshuis werken van gehuwde vrouwen bij het echtpaar zelf lag en niet bij de staat. Bij de mannen was men minder eensgezind. Vrijwel alle mannen uit de confessionele hoek vonden, dat de overheid wel degelijk bemoeienis mag en moet hebben op dit punt. Minister Beel (KVP) bracht dit standpunt – de volkomen legitieme bemoeienis van de overheid in deze kwestie – expliciet onder woorden: de overheid moest bij het in dienst nemen van vrouwen het dienstbelang voor ogen houden; wanneer

32. Ook voor academisch opgeleide vrouwen die op een universiteit of hogeschool werkten werd deze uitzondering gemaakt. *Handelingen* 1954-1955, II, p. 3000aa.

33. Ibidem, p. 3000o.

34. *Bijlage bij de Handelingen* 1954-1955, II, nr. 4075. De opmaak waarin deze motie is weergegeven is overgenomen van deze bijlage.

vrouwen trouwden zou dat dienstbelang wel eens gevaar kunnen lopen.³⁵ Ook de ARP bij monde van Stapelkamp ('Gaat de Overheid dit in het geheel niet aan? Ik ontken dit met de meeste beslistheid!'³⁶), de CHU (met uitzondering van Krol), de Katholieke Nationale Partij en de SGP deelden deze mening. De mannen van PvdA, VVD en CPN daarentegen waren allen de mening toegedaan dat de overheid zich buiten deze zaak diende te houden en dat de echtgenoten zelf moesten beslissen of de vrouw buitenshuis zou werken of niet.

Duidelijk tekenden zich hier twee kampen af: aan de ene kant diegenen, die op dit punt de traditie wensten te continueren, terwijl in het andere kamp werd gestreden voor verandering. Daarbij is het wel opmerkelijk, dat Tendeloo zelf in haar argumentatie rond de gezinspolitiek niet alle traditionele waarden liet vallen. Behalve uit haar hierboven geciteerde uitspraken mag dit blijken uit het feit, dat zij in haar interpellatie in één adem noemde de tijdbesparing door mechanisatie van de huishouding, waardoor voor veel vrouwen de gezinstaaak haar leven niet meer vulde en de verruiming van haar levensomstandigheden meer kans kreeg, en het socialistische streven naar een gezinsinkomen van mannen, hoog genoeg om vrouwen in staat te stellen géén werkzaamheden buitenshuis te hoeven verrichten.

De hardnekkigheid waarmee met name confessionele mannen vasthielden aan hun traditionele standpunt werd, zoals we hierna zullen zien, des te duidelijker in de verdere ontwikkelingen rond de motie. Toen de motie op 22 september 1955 in stemming werd gebracht, stemden alle vrouwen, inclusief de drie confessionele, voor de motie!³⁷ Ook vóór stemden de mannen van PvdA, VVD en CPN en vier confessionele mannen, onder wie één van protestantse signatuur (Krol, CHU). Tegen stemden uitsluitend confessionele mannen! De motie werd aangenomen met 46 tegen 44 stemmen.

De avond van diezelfde dag diende Stokman (KVP) een amendement in op de Ontwerp-Kleuterwet met de volgende tekst: 'De gemeenteraad kan zich bij de aanstelling van een leidster de bevoegdheid voorbehouden haar in geval van huwelijk te ontslaan', en 'De akte van benoeming kan de beperking bevatten, dat aan een leidster ontslag kan worden verleend in geval van huwelijk.'³⁸ De gemeenteraden en de bijzondere scholen hielden ondanks de aanname van de motie-Tendeloo deze bevoegdheden op dat moment nog wel (er moest immers eerst uitvoering worden gegeven aan de motie: het ambtenarenreglement moest worden gewijzigd). Maar het politieke klimaat voor de uitvoering van de motie zou ongunstig worden beïnvloed – en daarmee zou het succes van de mo-

35. *Handelingen* 1954-1955, II, pp. 3000q-3000r.

36. *Ibidem*, p. 3000bb.

37. Zie hierover ook: Marjet Derks, "'Vrouwen moeten ook naar macht streven.'" Berthe Groensmit-van der Kallen (1919-1991) en de politiek', in: Marjet Derks, Catharina Halkes en Annelies van Heijst (red.), *'Roomse dochters.'* *Katholieke vrouwen en hun beweging*. Baarn (Arbor) 1992, pp. 214-246, aldaar pp. 226-227.

38. C.W.I. Wttewaall-van Stoetwegen, 'Parlementaria' (rubriek), in: *Vrouwenbelangen*, oktober 1955, p. 146.

tie sterk zijn verzwakt – als de Kamer de volgende dag een amendement zou aannemen, waarbij in de Kleuterwet nog eens uitdrukkelijk kwam te staan dat gemeenteraden en schoolbesturen het recht hadden gehuwde kleuterleidsters te ontslaan.

De discussie naar aanleiding van het amendement-Stokman werd niet gevoerd door de vrouwelijke Kamerleden. Zij waren op die dag bijna allen afwezig wegens andere werkzaamheden. De stemmen staakten bij 43-43. Merkwaardig is dat Krol (CHU), de enige man van een protestantse partij die de motie-Tendeloo had gesteund, nu toch dit voor de uitvoering van de motie ongunstige amendement steunde.³⁹ Groot was de vreugde, vooral bij de vrouwelijke Kamerleden, toen enkele dagen later, op 4 oktober 1955, bij de tweede stemming het amendement met een krappe meerderheid van 46 tegen 45 stemmen werd verworpen.⁴⁰

Maar de regering maakte geen haast met de uitvoering van de motie. Bij de kabinetsformatie van 1956 speelde de motie een kleine rol. De PvdA wilde dat het te vormen kabinet de motie zou uitvoeren; de KVP (bij monde van Romme) en de ARP wilden dat niet. De PvdA bleef echter bij haar standpunt, zodat, toen uiteindelijk de coalitie tot stand kwam, het ontslag van de huwende en gehuwde ambtenaressen inderdaad werd afgeschaft.⁴¹

Voor andere werkgevers dan de overheid bleef overigens de mogelijkheid om vrouwen wegens huwelijk te ontslaan nog bestaan.

Conclusies

Wanneer men kijkt naar de verhouding tussen de seksen, doet men de jaren vijftig geen recht als men die karakteriseert als een periode van òf continuïteit met de vooroorlogse tradities òf streven naar verandering. In werkelijkheid was er een spanning merkbaar tussen beide krachten. Het lijkt in ieder geval te simpel deze beide begrippen als tegenpolen tegenover elkaar te plaatsen: ‘continuïteit’ betekende niet dat alles geheel en al bij het oude bleef – zeker niet na zo’n ingrijpende periode als de Tweede Wereldoorlog – terwijl het begrip ‘verandering’ niet een totaal nieuwe maatschappelijke ontwikkeling inhield: veranderingen, zoals die in de rechtspositie van vrouwen, kwamen immers niet uit de lucht vallen, maar waren ook tijdens de eerste feministische golf al belangrijke onderwerpen. Een genuanceerde benadering van deze twee maatschappelijke krachten zou de naoorlogse realiteit het meeste recht doen.

In dit spanningsveld heeft Corry Tendeloo gekozen voor maatschappelijke verandering en zich strijdbaar getoond op het gebied van gelijke rechten voor

39. Krol stemde, zoals gezegd, op 22 september 1955 als enige man van een protestantse partij voor de motie-Tendeloo, maar de volgende dag stemde hij voor het amendement. Voor dit inconsequente stemgedrag van Krol heb ik geen verklaring kunnen vinden. Wellicht is het feit, dat Krol de enige man van protestants-christelijke signatuur was die een afwijkend standpunt binnen zijn fractie innam, oorzaak van problemen met zijn fractiegenoten geweest.

40. Wttewaall-van Stoetwegen, ‘Parlementaria’.

41. Jansz, *Vrouwen, ontwaakt!*, pp. 128-129.

vrouwen en mannen. Zij streed voor toegang voor vrouwen tot ambten, beroepen en opleidingen, gelijk loon voor arbeid van gelijke waarde, opheffing van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen en afschaffing van het arbeidsverbod voor huwende en gehuwde ambtenaressen. Zij werd daarbij gesteund door vrouwen zowel buiten als binnen het parlement en over de grenzen van zuilen en politieke partijen heen.

De spanning tussen continuïteit en verandering was ook merkbaar in het werk van Tendeloo. In haar interpellatie in de Tweede Kamer op 15 september 1955 noemde zij bijvoorbeeld in één adem de tijdbesparing door mechanisatie in de huishouding, waardoor er betere mogelijkheden kwamen voor vrouwen om buitenshuis te gaan werken, en het socialistische streven naar een gezinsinkomen van mannen, hoog genoeg om vrouwen in staat te stellen juist geen arbeid buitenshuis te hoeven verrichten. Daarbij moet worden opgemerkt, dat Tendeloo dit argument wel eens uit politiek-strategische overwegingen kan hebben gebruikt; de vrouwen die door het arbeidsverbod werden getroffen werkten immers veelal als onderwijzeres of kantoorbediende bij de overheid en behoorden niet tot de arbeidersklasse.

De kwesties waar Corry Tendeloo voor streed, hadden lange historische wortels in de vrouwenbeweging. Juist in de veranderingen die werden gerealiseerd in de jaren vijftig, komt deze continuïteit tot uiting. De opvatting, dat er in de jaren vijftig weinig zou zijn gebeurd op het gebied van de vrouwenemancipatie, laat te weinig ruimte voor het maatschappelijk belang van het werk van deze vrouwenbeweging. Wellicht is het oude idee, dat er in de jaren vijftig op dit terrein weinig gebeurde, er mede oorzaak van dat er over Corry Tendeloo zo weinig bekend is. Noch in boeken over de Nederlandse parlementaire geschiedenis noch in enig naslagwerk heb ik ook maar iets van al deze activiteiten van Tendeloo teruggevonden. Ook zal het feit, dat geschiedschrijving vaak ‘mannengeschiedenis’ is, er debet aan zijn, dat Tendeloo’s werk – afgezien van de motie-Tendeloo – onvermeld blijft.⁴²

Kennis van haar werk kan een bijdrage leveren aan ons inzicht in de geschiedenis van de vrouwenbeweging: in de jarenlange strijd voor gelijke rechten wordt de continuïteit in de vrouwenbeweging voor en na de Tweede Wereldoorlog zichtbaar. In het licht van deze continuïteit en het toenemende inzicht, dat de strijd om gelijke rechten in de jaren vijftig met hartstocht werd gestreden, moet men zich afvragen, of de term ‘feministische golf’ nog wel op zijn plaats is. Misschien kunnen we beter spreken van een feministische stroomversnelling, omdat ook tussen de stroomversnellingen de stroom in beweging blijft.⁴³

42. Zelfs in het geheel aan de jaren vijftig gewijde nummer 50 van het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (jrg. 13, nr. 2) is dit het geval: zes keer wordt de motie-Tendeloo genoemd en één keer ‘mevrouw Tendeloo’, die protesteert tegen de handhaving van art. 97 Alg. Rijksambtenarenreglement, welk artikel het ontslag van huwende ambtenaressen regelt.

43. Zie hierover: Henriëtte Lakmaker, “‘Een krachtige kern.’ Inleiding”, in: Borkus e.a., *Vrouwenstemmen*, p. 201 noot 1; De Haan, *Sekse op kantoor*, hoofdstuk 5.

Titia Loenen

De machtige taal van het recht

De onzichtbaarheid van zorg in de juridische constructie van het ouderschap*

‘Hoe verfrissend zou het niet zijn om het recht aan ons verhaal te toetsen in plaats van andersom!’, zo verzucht Cybele, een van de hoofdpersonen uit een futuristisch essay van Mirjam Oostendorp.¹ Cybele slaakt deze hartekreet naar aanleiding van de juridische problemen die zij en haar vriendin Montserrat ondervinden na de geboorte van hun dochter (of is zij een zoon?!) die in 2023 is geboren uit de versmelting van twee van hun eicellen. Arme ouders! Ze hebben de pech dat hun verhaal niet past in de taal van het recht dat zijn eigen definities van ouderschap hanteert. Cybele’s futuristische er/aanvaring met het recht vormt een fraaie illustratie van de beslist niet futuristische problemen die voortvloeien uit de machtswerking van juridische taal. Daarover gaat deze bijdrage.

Het taalkarakter van het recht is de afgelopen decennia steeds meer in de belangstelling gekomen. Deze ontwikkeling staat ongetwijfeld niet los van de toegenomen aandacht voor taalfilosofische inzichten in ook andere disciplines.² De aandacht voor het recht als een talig medium is op zichzelf genomen niet nieuw.³ Wat wel een relatief nieuw verschijnsel is, is de focus op de geschreven tekst als het centrale element in het juridische discours.⁴ De triomf van het positivisme in de negentiende eeuw poneerde de wetstekst als de enige rechtsbron, die door de rechter op mechanistische wijze slechts toegepast hoefde te worden, en ook slechts op die manier toegepast *behoorde* te worden. In de huidige juridi-

* Dit is een bewerking van een lezing gehouden ten behoeve van het symposium ‘Wetenschapstaal: Fundament of doorgeefluik van ideologie’, georganiseerd door het Landelijk Netwerk Vrouwenstudies Filosofie en de vakgroep Nederlands van de RUL, Leiden, 1 maart 1994.

1. M. Oostendorp, ‘Het recht kietelen tot het kantelt. Lesbisch vaderschap in de rechtszaal’, in: *Lover* 19 (1992), nr. 1, pp. 10-14, aldaar p. 11.

2. Zie W. Witteveen, ‘Perspectivisme’, in: E.A. Alkema en A.Ph.C.M. Jaspers (red.), *Lof der verscheidenheid. Rechtsgeleerden over vrouw en recht*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1993, pp. 207-219, en M. Loth, ‘Taal en rechtsfilosofie’, in: O.W.M. Kamstra, F.B.M. Kunneman en C.W. Maris (red.), *Nederlandse rechtswetenschap*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1988, pp. 225-241.

3. Zie bijvoorbeeld Witteveen, die wat het gesproken woord betreft ingaat op de plaats van het verhaal in het juridisch discours in de Romeinse Republiek ten tijde van Cicero en Quintilianus; W. Witteveen, ‘Het verhaal in het recht’, in: R. Ankersmit, M.C. Doeser en A. Kibédi Varga (red.), *Op verhaal komen. Over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschappen. Kampen (Kok Agora) 1990*, pp. 179-203. Raes geeft aan dat de macht van juridische teksten als tekst ook in het verleden reeds werd onderkend; K. Raes, ‘Legality and the mirror of language. Some remarks on law’s textuality’, in: *Recht en Kritiek* 17 (1991), nr. 2, pp. 209-225.

4. W. Witteveen, *De retoriek in het recht. Over retorica en interpretatie, staatsrecht en democratie*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1988, pp. 152-153.

sche wetenschap is de opvatting gemeengoed dat deze benadering van het recht onhoudbaar is. Teksten, en zeker ook juridische teksten, 'bestaan' niet in zichzelf. De betekenis van deze teksten, bijvoorbeeld een recht op de bescherming van het gezinsleven, is context-bepaald en kan alleen via interpretatie in het concrete geval inhoud krijgen. Die interpretatie geschiedt in ons rechtssysteem primair door de rechter. Voor haar positie en de wijze waarop zij bij haar interpretatie te werk gaat of zou behoren te gaan is in de rechtstheoretische en rechtsfilosofische literatuur veel belangstelling.⁵ Ook van narratieve benaderingen van het recht zijn aanhangers te vinden.⁶ Zij bepleiten de openstelling van het recht voor 'narratief weten', dat wil zeggen voor de inzichten die 'verhalen' uit andere bronnen dan het recht, zoals de literatuur, kunnen bieden.⁷ Binnen juridische vrouwenstudies in Nederland is er op verschillende manieren aandacht voor het taalkarakter van het recht. Sommigen zoeken aansluiting bij het Franse differentie-denken,⁸ anderen bij een narratieve benadering.⁹ Ook vinden er vertooganalyses plaats die zich meer concreet richten op de 'mannelijke' inhoud c.q. gender-geladenheid van juridische concepten.¹⁰ Dit artikel sluit aan bij onderzoek in de laatste zin. Ik wil ingaan op de juridische constructie van het ouderschap en de macht die deze uitoefent. Mijn stelling is dat het juridisch concept van ouderschap geënt is op een mannelijk model van ouderschap en daarmee het belang van feitelijke verzorging en opvoeding als constitutief element van ouderschap onzichtbaar maakt. Dat recht macht uitoefent zal ongetwijfeld niets nieuws voor de lezer zijn, maar met de wijze waarop in- en uitsluitingsmechanismen in en door de taal van het recht werken is zij waarschijnlijk minder bekend. Daaraan wil ik dan ook meer aandacht wijden aan de hand van het genoemde voorbeeld. Alvorens daartoe over te gaan eerst nog enkele opmerkingen over een aantal karakteristieken van juridische taal en de eigen dynamiek en machtswerking van het juridische taalspel.

Karakteristieken van juridische taal

Op het moment dat de wetgever een juridische tekst vaststelt, verliest deze daarover in beginsel verdere controle. Het bestuur, en met name de rechter, nemen

5. Om een bekend buitenlands en een bekend binnenlands werk te noemen: R. Dworkin, *Law's empire*. Londen (Fontana) 1986, en G.J. Wiarda, *Drie typen van rechtsvinding*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1988³.

6. Zie bijvoorbeeld A.C. 't Hart, *Recht als schild van Perseus*. Arnhem (Gouda Quint) 1991.

7. C.W. Maris, 'Romantisch recht. Over strafrecht en literatuur', *Nederlands Juristen Blad* (1991), pp. 887-898, aldaar p. 889.

8. Zie bijvoorbeeld J. van den Oord, 'Sexuele differentiaties in en door het recht. Derrida, taal, werkelijkheid en subject', *Nemesis* 7 (1991), nr. 6, pp. 5-23.

9. Zie bijvoorbeeld J.E. Goldschmidt, *We need different stories*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1993.

10. Zo expliciet bijvoorbeeld bij R. Holtmaat, *Met zorg een recht? Een analyse van het politiek-juridische vertoog over bijstandsrecht*. Zwolle (Tjeenk Willink) 1992. Bij veel andere auteurs gebeurt dit impliciet.

die controle over door de rechtsregels toe te passen en dus te interpreteren. Uiteindelijk is het de rechter die het laatste woord heeft over de 'juiste' interpretatie van juridische regels. Hoeveel speelruimte deze heeft hangt onder andere samen met de intentionele vaagheid van de betreffende tekst en met de wijze waarop de rechter zijn/haar taak opvat. In de praktijk is de interpretatieruimte van de rechter vaak groot, zodat een wetstekst in zekere zin een eigen leven kan gaan leiden. Wel bestaat er voor de wetgever als laatste correctie op de rechter (maar uiteraard ook als reactie op bijvoorbeeld maatschappelijke ontwikkelingen) de mogelijkheid om de tekst in te trekken en bijvoorbeeld een nieuwe versie vast te stellen. Juridische teksten kenmerken zich dus veelal door een *open-texture*, zij hebben principieel een voorlopig karakter.

In taalbenaderingen van het recht wordt vaak gewezen op het gesloten karakter van het juridische taalspel. De autonomie van het juridische vertoog manifesteert zich op verschillende manieren. In de eerste plaats kent juridische taal haar eigen definities van concepten en dergelijke, los van de mogelijke betekenis van die concepten in de 'gewone' taal. De juridische vader van een kind bijvoorbeeld is niet de biologische vader, doch de echtgenoot van de moeder of, buiten het huwelijk, de man die het kind heeft erkend. Juridisch vaderschap en biologisch vaderschap vallen dus niet noodzakelijkerwijs samen. Juridische taal heeft over het algemeen ook niet de pretentie om een afspiegeling te zijn van de sociale werkelijkheid. Het reduceert de werkelijkheid per definitie tot de rechtens relevante aspecten. Als men de sociale werkelijkheid ziet als iets wat in de taal wordt geconstrueerd, dan is er dus sprake van een dubbele constructie. De vervreemdende werking die dat mee kan brengen, laat zich raden. Zo wordt in een juridische procedure het alledaagse verhaal van de participanten, bijvoorbeeld een ruzie tussen burens over de afscheiding tussen hun beider tuin, gereduceerd tot die feiten en verhalen die passen in het gegeven juridische kader. Het verhaal in termen van kleine en grote treiterijtjes gaat dan bijvoorbeeld verloren in de vraag of de ene buur gerechtigd was een hoge stenen muur te bouwen waar de ander slechts een bescheiden heg als afscheiding wenste. De juridische taal zeeft de verhalen. Dit kan er ook toe leiden dat sommige sprekers zelfs het zwijgen wordt opgelegd. De machtswerking van juridische taal is dan op haar sterkst.¹¹ Uit een Amerikaans onderzoek naar deze *missing voices* blijkt dat vooral de minder machtigen, de mensen die aan de onderkant van de samenleving leven, zoals armen, vrouwen en etnische minderheden, het vaakst gefrustreerd raken door een rechtssysteem dat hun verhaal simpelweg niet toelaat in het juridisch vertoog.¹² Zij komen vaak met een relationele benadering van waaruit zij een *rechtvaardige* ('just') oplossing van hun problemen verwachten

11. Zie hierover ook C. Smart, *Feminism and the power of law*. Londen/New York (Routledge) 1989.

12. J.M. Conley en W.M. O'Barr, *Rules versus relationships. The ethnography of legal discourse*. Chicago/Londen (University of Chicago Press) 1990, pp. 166-179.

en vinden in de confrontatie met het *regel*karakter van het juridisch systeem vervolgens geen gehoor.

De autonomie van het juridisch vertoog komt in de tweede plaats voort uit een eigen stelsel van interpretatie-, bewijs- en procedureregels. Hoewel de rechter de tekst interpreteert, is lang niet *iedere* interpretatie mogelijk of toegestaan, zoals bij een literaire tekst veel sterker het geval is. Algemeen geaccepteerde interpretatiemethoden in het recht zijn bijvoorbeeld de grammaticale, systematische, en wets- en rechtshistorische interpretatie. Procedure- en bewijsregels geven grenzen aan van wat de rechter verder in zijn overwegingen mag betrekken. Zo is bijvoorbeeld de civiele rechter in beginsel gehouden zich niet te begeven buiten hetgeen door de betrokken partijen zelf is aangedragen. De sociale-verzekeringsrechter daarentegen heeft veel meer vrijheid om ambtshalve overwegingen in zijn oordeel te betrekken.

Een juridische tekst kan al met al niet volledig 'vrij' worden geïnterpreteerd. Niettemin biedt de interpretatieve ruimte van juridische teksten openingen voor zelfstandige rechtsvorming door de rechter. Daarbij zal er uitwisseling kunnen plaatsvinden tussen het juridische en het buiten-juridische discours. Juridische actoren als rechter en procespartijen opereren immers niet in een vacuüm, maar nemen hun buiten-juridische waarden en normen als het ware 'mee' in een juridische procedure. Maatschappelijke noties en dergelijke, bijvoorbeeld over termen als 'de goede zeden', zullen dan ook van invloed zijn op de juridische conceptualisering van dergelijke begrippen. Het lijkt dan ook juister om het recht als een *semi*-autonoom taalspel te benaderen.¹³

De openingen die het recht wat dit betreft bieden kunnen benut worden om te werken aan veranderingen in een vanuit feministisch perspectief gewenste richting. Daarbij is uiteraard een groot probleem dat van een machtsvrije discussie geen sprake is. Zoals hierboven reeds aan de orde is geweest, is men niet vrij in het bepalen van de termen waarin het debat gevoerd wordt en heeft niet iedereen gelijke toegang tot het debat. Carol Smart laat bijvoorbeeld met betrekking tot het juridisch vertoog over verkrachting zien dat het recht zijn eigen definitie van deze vorm van seksueel geweld boven de definiëring door vrouwen zelf stelt. Juridische taal doet daarmee een waarheidsaanspraak, waartegen het voor feministen zeer moeilijk is om zich vanuit een intern-juridische positie te verzetten. Het recht vormt dan ook beslist niet alleen een *tool of struggle*, maar evenzeer zelf een *site of struggle*.¹⁴

Een laatste belangrijk kenmerk van juridische taal dat ik hier wil noemen betreft haar sterk classificerende karakter. Het recht trekt voortdurend grenzen tussen categorieën en verbindt daar belangrijke rechten en plichten aan. Juridi-

13. Zie ook R. van Zaltbommel, 'Recht en taal. Wittgenstein en de valkuilen van de taalfilosofie', in: *Recht en Critiek* 15 (1992), nr. 2, pp. 161-183, die zich verzet tegen een benadering van het recht als een gesloten systeem.

14. C. Smart, *The woman in legal discourse*. Oratie Belle van Zuylen-leerstoel 1990/1991, Universiteit Utrecht 1991, p. 2; in vertaling gepubliceerd in *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 12 (1991), nr. 4, pp. 499-515.

sche classificaties beslissen daarmee voortdurend over in- en uitsluiting van (groepen) mensen.¹⁵ Het afschaffen van het zogenaamde eenderde-criterium in de Wet Minimumloon (men moest minimaal eenderde van de normale arbeidstijd werkzaam zijn om recht te hebben op het minimumloon) betekent bijvoorbeeld voor mensen met een kleine deeltijdbaan (dus voornamelijk voor vrouwen) het verschil tussen uitsluiting en insluiting als volwaardige werknemers (althans wat de beloning betreft).

Uit het voorgaande mag duidelijk zijn geworden dat juridische taal op verschillende manieren macht uitoefent. Dit wordt nog versterkt door de objectiviteitsaanspraak die het recht doet.¹⁶ Zo hebben rechterlijke beslissingen de sterke neiging zich naar buiten toe te presenteren als het *juiste* antwoord op een juridisch probleem, als een *onvermijdelijk* verhaal.¹⁷ Gevoegd bij het (nog steeds) hoge autoriteitsgehalte van het recht is juridische taal al met al machtige taal. Als voorbeeld daarvan wil ik nu nader ingaan op de juridische constructie van ouderschap. Eerst zal ik aandacht besteden aan de wijze waarop de wetstekst ouderschap construeert en vervolgens aan de interpretatieruimte die de rechter heeft om zijn/haar bijdrage te leveren aan de juridische conceptualisering van ouderschap.

*De juridische constructie van ouderschap in de wetgeving*¹⁸

De vraag of iemand in juridische zin ouder is, is van groot belang in verband met de rechten en plichten die daaraan verbonden zijn. De belangrijkste van deze rechtsgevolgen betreffen erfrecht, onderhoudsverplichtingen, ouderlijk gezag en naamrecht. Zo zijn alle juridische ouders verplicht hun kinderen te onderhouden en hebben alle kinderen erfrechtelijke aanspraken ten opzichte van hun juridische ouders. Juridisch ouderschap is in beginsel ook een voorwaarde voor ouderlijk gezag, zij het geen voldoende voorwaarde: binnen het huwelijk kent de wet het gezag van rechtswege aan de ouders gezamenlijk toe, buiten het huwelijk heeft alleen de moeder van rechtswege het ouderlijk gezag. De andere ouder heeft dan echter wél de bevoegdheid om bij de rechter een verzoek in te dienen tot wijziging van het gezag. Na echtscheiding wijst de rechter een van beide ouders aan als voogd, dat wil zeggen als de met het gezag belaste ouder.¹⁹

15. Zie hierover uitgebreid M. Minow, *Making all the difference. Inclusion, exclusion, and American law*. Ithaca/Londen (Cornell University Press) 1990.

16. Smart spreekt van 'law's claim to truth', zie Smart, *Feminism and the power of law*, p. 11.

17. Witteveen, 'Het verhaal in het recht', p. 196.

18. Zie Boek I van het Burgerlijk Wetboek.

19. De toeziende voogdij die de andere ouder kan verkrijgen heeft alleen te maken met het eventuele vermogen van het kind en heeft geen enkele betekenis in de zin van zeggenschap over de *persoon* van het kind. De gebruikte term is wat dit betreft een grote fopspeen. De mogelijkheid van gezamenlijk ouderlijk gezag buiten het huwelijk is een gevolg van rechterlijke rechtsvorming, zie hierover verderop meer.

Ouderlijk gezag is in de praktijk mijns inziens de belangrijkste bevoegdheid die een ouder kan bezitten. Gezag betekent namelijk feitelijke zeggenschap over het kind en vormt daarmee de beste garantie voor een ouder om een kind niet 'kwijt te raken'. (Bekend zijn in dit verband de frustraties van gescheiden ouders, meestal vaders, die weliswaar omganggerechtigd zijn, maar geen gezag meer hebben. Dat betekent bijvoorbeeld dat niet kan worden voorkomen, overigens geheel terecht wat mij betreft, dat de moeder met het kind naar een andere regio verhuist.) Doordat gezag in onze wetgeving gekoppeld is aan een juridische afstammingsrelatie (lees: juridisch ouderschap) in de zin dat de laatste voorwaarde is voor het bezit van het eerste, kan een niet-juridische 'ouder' (bijvoorbeeld iemand die feitelijk een kind meeverzorgt en opvoedt) geen enkele ouderrol in juridische zin vervullen. De juridische classificatie 'ouder' is dus van groot belang. Deze classificatie verschilt op sommige punten nogal van hetgeen in de wereld van alledag als ouderschap lijkt te worden ervaren. Dat laatste betreft in de eerste plaats biologisch ouderschap, maar daarnaast ook het vervullen van een feitelijke ouderrol door het bestaan van een feitelijke affectieve en verzorgingsrelatie.

De juridische moeder van een kind is volgens onze wet zowel binnen als buiten het huwelijk de vrouw uit wie het kind geboren wordt. Het juridisch vaderschap ligt ingewikkelder. Binnen het huwelijk geldt het uitgangspunt dat de echtgenoot van de moeder de juridische vader van het kind is.²⁰ Buiten het huwelijk wordt de man die het kind heeft erkend aangemerkt als de juridische vader. Een van de belangrijkste voorwaarden die de wet aan de erkenning stelt, is schriftelijke toestemming van de moeder.²¹ Biologisch vaderschap is echter geen vereiste. De wetgever heeft het belangrijker geoordeeld dat een man die in sociale zin ouder wil zijn ook het juridisch ouderschap kan verkrijgen, dan dat biologisch vaderschap met juridisch vaderschap samenvalt. De aanwezigheid van een feitelijke verzorgingsrelatie wordt echter in geen enkele situatie als voorwaarde gesteld voor erkenning. Dit laatste punt is vanuit een feministische invalshoek van groot belang, aangezien vanuit die optiek de feitelijke zorg voor kinderen een belangrijke rol zou moeten spelen bij het toekennen van rechten en plichten in de relatie met kinderen.

Bij een nadere analyse van juridisch ouderschap blijkt deze gebaseerd op twee belangrijke pijlers. De ene wordt gevormd door de heteroseksuele norm van het kerngezin, de andere door wat ik een abstracte benadering van ouderschap wil noemen. Wat het eerste betreft zien we dit uitgangspunt terug in het feit dat een kind in juridische zin (tegelijktijd) slechts één vader en één moeder kan hebben. Binnen het huwelijk komt dit voort uit het feit dat het huwelijk niet toegankelijk is voor paren van gelijk geslacht. Buiten het huwelijk geldt dat slechts een *man* een kind kan erkennen. De lesbische partner van de moeder bij-

20. Ik ga hier verder niet in op de (zeer beperkte) mogelijkheden om het vaderschap van de echtgenoot te ontkennen.

21. De rechter heeft dit toestemmingsvereiste in sommige gevallen echter doorbroken, zie verderop.

voorbeeld is daartoe niet bevoegd, al geeft de moeder haar toestemming. Door de vrij rigide koppeling die, zoals we hebben gezien, bovendien bestaat tussen juridisch ouderschap en gezag over een kind, wordt de partner van gelijk geslacht van een juridische ouder onherroepelijk van een juridische ouderrol uitgesloten.

De mogelijkheden ten aanzien van adoptie laten een zelfde beeld zien. Door adoptie worden familierechtelijke betrekkingen gevestigd met de adoptiefouders, waarbij de juridische afstammingsrelatie met de oorspronkelijke ouders verloren gaat. Adoptie is volgens de Nederlandse wet echter alleen mogelijk door een gehuwd ouderpaar en is daarmee per definitie uitgesloten voor homoseksuele paren en alleenstaanden.²²

De dominantie van het traditionele gezin als hoeksteen van het familierecht manifesteert zich niet uitsluitend in de dominantie van de heteroseksuele norm, maar soms ook in de wijze waarop het recht de alleenstaande ouder benadert als min of meer 'deviant'. De man-vrouw-kind-leeftijd wordt als optimaal gezien: kinderen hebben een moeder en een vader nodig. Dit uitgangspunt brengt in regelgeving bijvoorbeeld mee dat een alleenstaande geen kinderen kan adopteren. Daarnaast bestaat er een sterke tendens om kinderen, naast een van rechtswege aanwezige moeder, zo veel mogelijk van een juridische vader te voorzien. Zo staat bijvoorbeeld de biologische waarheid in Nederland, in tegenstelling tot in de meeste andere Europese landen, niet in de weg dat een man een kind kan erkennen: ook een man die niet de verwekker is, is tot erkenning bevoegd. Dat lijkt mij op zich een goede zaak, voor zover de moeder inderdaad ook prijs op de aanwezigheid van een vader stelt. De wetgever lijkt echter geneigd om het in de toekomst voor biologische vaders aanzienlijk makkelijker te maken om hun kinderen ook tegen de wil van de moeder te erkennen, met alle rechtsgevolgen van dien.²³

De tweede pijler van de juridische constructie van ouderschap betreft de sterke neiging om ouderschap, en met name vaderschap, te benaderen als een abstractie. Mensen ontleen juridische rechten en plichten ten aanzien van kinderen in beginsel uitsluitend aan het bestaan van een formeel-juridische band, dan wel, bij ontstentenis daarvan, aan een biologische band. Beide kunnen uiteraard gekoppeld zijn aan een feitelijke relatie van zorg en verantwoordelijkheid, maar dat is niet noodzakelijkerwijs het geval en is ook geen voorwaarde voor het verkrijgen van ouderrechten. Deze benaderingswijze maakt het voor de hand

22. Ook stiefouderadoptie, dat wil zeggen adoptie door de nieuwe partner van de juridische ouder, kan alleen plaatsvinden als er sprake is van een huwelijk.

23. Het Wetsvoorstel inzake de herziening van het afstammingsrecht, dat het afgelopen najaar overigens is ingetrokken, voorzag voor de biologische vader die ook een nauwe persoonlijke betrekking met het kind heeft in de mogelijkheid het vereiste van toestemming van de moeder te laten vervangen door rechterlijke toestemming. De laatste kon toestemming alleen weigeren indien dit 'ernstig nadeel zou opleveren voor de geestelijke en lichamelijke gezondheid van het kind'. Zie *Handelingen Tweede Kamer 1987-88*, 20 626, nr. 2 artikel 210.

liggend beide ouders te zien als twee volstrekt gelijkwaardige categorieën. Cruciaal daarbij is, dat op die manier eventuele verschillen in feitelijke zorg buiten beeld blijven. De zorgarbeid, die vooral door moeders wordt verricht, wordt daarmee onzichtbaar gemaakt.

De twee genoemde grondslagen van het juridisch ouderschap in de wetgeving staan niet los van elkaar. De abstracte benadering van ouderschap beschermt het mannelijke model van ouderschap. Om de gelijkwaardigheid van dit model van ouderschap aan verzorgend ouderschap te waarborgen is het noodzakelijk om feitelijke zorg en verantwoordelijkheid *niet* als constitutief voor het ouderschap te doen zijn, aangezien dat immers een diskwalificatie van het mannelijk model van ouderschap zou betekenen. Consequentie daarvan is, dat de zorgverlenende partner van gelijk geslacht juridisch gezien niet zichtbaar kan worden gemaakt als een persoon die evenzeer juridische erkenning van haar of zijn feitelijke ouderrol verdient. De conclusie uit het voorgaande moet dan ook zijn dat de *onzichtbaarheid van zorg* een belangrijk gevolg is van de specifieke wijze waarop de wetgeving ouderschap construeert.

De juridische constructie van ouderschap in de rechtspraak

Op het eerste gezicht lijkt de rechter weinig interpretatieruimte te bezitten ten aanzien van de vraag wie in juridische zin als ouder kan gelden c.q. wie een andere juridische ouderrol, bijvoorbeeld in de vorm van gezag, zou kunnen vervullen. De familierechtelijke regelingen met betrekking tot afstamming en gezag kennen vrij gedetailleerde en relatief duidelijke criteria om de rechtspositie van betrokkenen te kunnen bepalen. Bij nadere beschouwing blijkt de rechter toch een vrij grote interpretatieve ruimte te hebben door zijn/haar bevoegdheid om de nationale wettelijke bepalingen op dit terrein te toetsen aan de grondrechten die zijn neergelegd in het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). En dit zijn bij uitstek concepten met een intentionele vaagheid, die dus veel ruimte voor een nadere invulling laten. Het gaat dan vooral om het recht op bescherming van het familie- en gezinsleven uit artikel 8 en het discriminatieverbod uit artikel 14.

Artikel 8 EVRM garandeert een ieder het recht op bescherming van haar of zijn familie- en gezinsleven. Beperkingen op dit recht van de zijde van de overheid zijn slechts toegestaan voor zover zij bij wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de nationale veiligheid, de openbare veiligheid of het economisch welzijn van het land, het voorkómen van wanordelijkheden en strafbare feiten, of de bescherming van de gezondheid, de goede zeden of de rechten en vrijheden van anderen. Het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM), dat waakt over de interpretatie van het EVRM, stelt in dit verband de eis dat er sprake moet zijn van een *pressing social need* en van proportionaliteit tussen doel en middel. Behalve een

negatieve verplichting om zich te onthouden van bemoeienis met het familie- en gezinsleven van de burger, heeft de staat, naar het oordeel van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, in artikel 8 ook een *positieve* verplichting om een 'normale ontwikkeling van het familie- en gezinsleven' mogelijk te maken.²⁴ Hoever deze positieve verplichtingen precies gaan is echter onduidelijk.

In artikel 14 EVRM ligt het gelijkheidsbeginsel besloten in de vorm van een verbod te discrimineren: het genot van de rechten en vrijheden in het verdrag moet worden verzekerd zonder enig onderscheid op welke grond ook, zoals geslacht, ras, kleur, taal, godsdienst enzovoort. Van verboden onderscheid in de zin van dit artikel is volgens het Europese Hof voor de Rechten van de Mens sprake indien het gemaakte onderscheid 'does not pursue a legitimate aim or if there is not a reasonable relationship of proportionality between the means employed and the aim sought to be realised'.²⁵

De Nederlandse rechter kan zoals gezegd beide bepalingen rechtstreeks toepassen. Op deze bepalingen is in diverse procedures dan ook een beroep gedaan, met wisselend succes. Zo hebben homoseksuele paren met behulp van het discriminatieverbod geprobeerd toegang te krijgen tot het huwelijk, hebben ongetrouwde biologische vaders zich op hun recht op gezinsleven beroepen om erkenning tegen de wil van de moeder te realiseren en hebben heteroseksuele partners zowel artikel 14 als artikel 8 in stelling gebracht om gezamenlijk gezag mogelijk te maken. Beide grondrechten blijken aldus een belangrijke opening te bieden om de dominante standaard en normen in het familierecht ter discussie te stellen. Bij eventuele strijdigheid van een Nederlandse bepaling met deze grondrechten gaan de laatste vóór. Dit geeft de Nederlandse rechter dus een machtig instrument in handen om Nederlandse regelgeving te interpreteren in het licht van de (vaag geformuleerde) grondrechten en deze in uiterste instantie zelfs volledig opzij te zetten.²⁶

Wat heeft de Nederlandse rechter nu feitelijk met deze interpretatieruimte gedaan? Wat de eerste pijler van de juridische constructie van het ouderschap betreft, de heteroseksuele norm van het traditionele kerngezin, is de Nederlandse rechter zeer terughoudend gebleken. In sommige opzichten heeft de Hoge Raad (HR) ongehuwd samenwonenden weliswaar gelijkgesteld aan gehuwden, bijvoorbeeld waar het gaat om het scheppen van de mogelijkheid van gezamenlijk gezag voor een ongehuwde moeder en de erkenner van haar kind,²⁷ maar dit betekent slechts in zeer beperkte mate een doorbreking van de dominante norm. Gelijktelling van binnen- en buitenhuwelijkse relaties gaat, althans in het fami-

24. EHRM 13 juni 1979, zaak Marckx, *Nederlandse Jurisprudentie* 1980, nr. 462.

25. EHRM 23 juli 1968 zaak Belgische taal, *Publications of the European Court of Human Rights*, Series A, 6.

26. Wel is de rechter wat zijn interpretatie van bedoelde grondrechten betreft in de praktijk gebonden aan de interpretatie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (formeel gezien is dit niet het geval). Het voert hier echter te ver om daarop in te gaan.

27. Zie HR 21 maart 1986, *Nederlandse Jurisprudentie* 1986, nr. 585. Voor een bespreking zie verderop.

lierecht, niet verder dan dat *de facto* met het huwelijk vergelijkbare relaties gelijk worden behandeld. De heteroseksuele norm wordt daardoor alleen maar bevestigd. Dat blijkt bijvoorbeeld als men de benadering van homoseksuele relaties in de rechtspraak in ogenschouw neemt. Zo blijft het huwelijk voor homoseksuele paren ontoegankelijk, ook al willen zij zichzelf graag in dat model voegen. De Hoge Raad is niet bereid gebleken het huwelijksbeletsel ten aanzien van deze groep op grond van het gelijkheidsbeginsel c.q. discriminatieverbod te doorbreken.²⁸ De Hoge Raad is van mening dat het wettelijk huwelijk vanouds is opgevat als een duurzame levensverbintenis tussen man en vrouw waaraan een reeks rechtsgevolgen wordt verbonden die deels verband houden met het verschil in geslacht en de daarmee samenhangende gevolgen voor de afstamming van kinderen. Verder heeft de algemene rechtsovertuiging zich ook nog niet zó ontwikkeld, dat dit geen rechtvaardiging meer zou kunnen opleveren voor het verschil in behandeling naar seksuele geaardheid, aldus de Hoge Raad. Ook buiten het huwelijk bevestigt de rechtspraak de heteroseksuele standaard en blijft bijvoorbeeld erkenning van een kind door de lesbische partner met wie de moeder samenwoont, onmogelijk.²⁹ De norm van het kerngezin is verder versterkt door de versterking van de positie van de biologische vader met betrekking tot erkenning. Hoewel de wet de moeder in deze een vetorecht toekent, is de Hoge Raad van mening dat dit in sommige situaties een ongeoorloofde inbreuk op het recht op familie- en gezinsleven van de vader oplevert.³⁰ Gelukkig voor ongehuwde moeders is de Hoge Raad verder van mening dat dit niet snel het geval zal zijn.³¹

Op het terrein van het ouderlijk gezag is er in de jurisprudentie evenmin sprake van een ter discussie stellen van de heteroseksuele norm. Tot op heden is het niet mogelijk voor twee partners van gelijk geslacht die samen een kind verzorgen en opvoeden om gezamenlijk gezag te verwerven, zoals bijvoorbeeld door de Hoge Raad op grond van het recht op gezinsleven uit artikel 8 EVRM wél mogelijk is gemaakt voor ongehuwde heteroseksuele paren.³² Ten aanzien van de laatste is de Hoge Raad van mening dat er geen rechtvaardiging bestaat om hen anders te behandelen dan gehuwden, mits beide partners een juridische afstammingsrelatie met het kind hebben, er tussen de ouders een goede onderlinge verstandhouding bestaat, beide ouders gezamenlijk gezag wensen en ook overigens het belang van het kind zich er niet tegen verzet. De motivering van de Hoge Raad om gelijkstelling van homoseksuele partners op dit punt af te wij-

28. Zie HR 19 oktober 1990, *Rechtspraak Nemesis* 1991, nr. 151.

29. Zie voor een betoog dat dit in strijd met het gelijkheidsbeginsel is: F. van Vliet, 'Erkenning: mensenrecht of mannenrecht?', in: *Nederlands Juristen Blad* 63 (1988) nr. 35, pp. 1263-1267. Het Leeuwarder Gerechtshof deelt die mening in ieder geval niet, zie Hof Leeuwarden 22 januari 1992, *Rechtspraak Nemesis* 1992, nr. 290.

30. Zie bijvoorbeeld HR 8 april 1988, *Nederlandse Jurisprudentie* 1989, nr. 170.

31. Zie bijvoorbeeld HR 8 november 1991, *Rechtspraak Nemesis* 1992, nr. 237.

32. Zie respectievelijk HR 24 februari 1989, *Nederlandse Jurisprudentie* 1989, nr. 741, en HR 21 maart 1986, *Nederlandse Jurisprudentie* 1986, 585.

zen is gebaseerd op de eerder genoemde rigide koppeling van het gezag aan de juridische afstammingsrelatie. Deze motivering is echter niet erg sterk. De Hoge Raad is van mening dat de eis van het bestaan van familierechtelijke betrekkingen (= juridische afstammingsrelatie) wordt gerechtvaardigd doordat het bestaan van die betrekking

‘enerzijds de verwachting rechtvaardigt dat de relatie met de beide ouders, ook al zijn zij niet gehuwd, duurzaam zal zijn en anderzijds waarborgt dat het hier gaat om gevallen van ouderschap die voldoende scherp omlijnd kunnen worden om deze uit een oogpunt van over het kind uit te oefenen gezag in de voormelde omstandigheden met het ouderschap van gehuwden gelijk te kunnen stellen zonder dat de rechtszekerheid in het gedrang komt’.³³

De duurzaamheid van een relatie lijkt mij echter beter te kunnen worden afgemeten aan feitelijke omstandigheden dan aan een formele band. Zo zou men bijvoorbeeld de eis van een bepaalde periode van feitelijke verzorging en opvoeding kunnen stellen.

Wat de abstracte benadering van ouderschap betreft, de tweede pijler van de juridische constructie van het ouderschap, lijkt men in de rechtspraak evenmin een wezenlijk andere koers te varen dan in de wetgeving. Een goed voorbeeld van de abstracte benadering van ouderschap, die door de Hoge Raad geheel lijkt te worden gevolgd, is te vinden in de conclusie van Advocaat-Generaal (AG) Moltmaker in de hierboven reeds aan de orde gestelde zaak met betrekking tot gezamenlijk gezag voor ongehuwd samenwonenden. De AG koppelt gezag in eerste instantie nadrukkelijk aan de juridische afstammingsrelatie en niet aan de feitelijke verzorging. Deze afstammingsrelatie creëert in zijn ogen de verplichting tot verzorging en opvoeding, waarvoor het gezag als instrument dient. De koppeling van gezag aan de afstammingsrelatie betekent dat er geabstraheerd wordt van eventuele feitelijke verschillen: de formele band tussen ouder en kind is doorslaggevend. Vanuit dat perspectief is het ontbreken in de wet van een mogelijkheid voor juridische ouders om buiten het huwelijk gezamenlijk gezag uit te oefenen inderdaad dubieus. Consequent doorgevoerd betekent deze benadering echter ook, dat het ontbreken van gezag voor de erkenner, omdat de moeder het gezag niet wil delen, potentieel discriminerend is. In dat geval zou er een open belangenafweging gemaakt dienen te worden tussen de beide ouders, want beiden hebben immers een juridische afstammingsrelatie met het kind. Dit is inderdaad de stelling van AG Moltmaker in een zaak met betrekking tot gezagswijziging verzocht door de erkenner.³⁴ Zowel de AG als de Hoge Raad echter schrikken terug voor een consequente doorvoering van deze gedachte door de claim af te wijzen dat gezag voor de erkenner *van rechtswege*

33. Ibidem, rechtsoverweging 3.2.

34. HR 8 januari 1988, *Nederlandse Jurisprudentie* 1988, nr. 857.

zou kunnen ontstaan. De juridische afstammingsrelatie is daarmee alsnog ingeperkt tot een voorwaarde voor gezag, maar geen voldoende voorwaarde.

Het beeld dat de AG oproept van het gezamenlijk ouderlijk gezag als de hoofdnorm waarop het eenhoofdig gezag na en buiten het huwelijk een uitzondering vormt, sluit op zijn abstracte benadering aan. Het lijkt echter weinig te sporen met een werkelijkheid waar de feitelijke verzorging en opvoeding niet gelijk over de ouders verdeeld zijn. Als gezag dient als instrument om de verplichting tot verzorging en opvoeding uit te voeren, moet dit instrument dan niet toekomen aan degene die die verplichting feitelijk uitvoert? Het is een uiterst gevoelig punt. Temeer daar eerst uitgemaakt zal moeten worden wat men verstaat onder verzorging en opvoeding. Kan financiële (mede)verantwoordelijkheid bijvoorbeeld op één lijn gesteld worden met feitelijk verzorging? Jansen geeft mijns inziens haarscherp aan waar de schoen wringt voor vaders als hij stelt dat het te ver gaat 'om aan het ontbreken van de mogelijkheid tot vergaande feitelijke zorg – waarvan de oorzaken als regel buiten de invloedssfeer van de vader liggen – een argument te onttelen om deze ouderlijke zorg/ouderlijk gezag te onthouden. Niet binnen het huwelijk... maar dan ook niet buiten het huwelijk.'³⁵ Een nauwe koppeling tussen gezag en feitelijke verzorging is zeer bedreigend voor de ouders die niet feitelijk verzorgen, niet alleen buiten het huwelijk, maar ook binnen het huwelijk. Een dergelijke koppeling zou het bijvoorbeeld verdedigbaar maken om bij onenigheid tussen de ouders een doorslaggevende stem toe te kennen aan de verzorgende ouder. Dit zou feitelijk gezien een (sekseneutrale!) omdraaiing betekenen van de situatie vóór 1985, toen deze beslissingsbevoegdheid bij de vader lag. Jansen geeft niet aan waarom het te ver gaat om gezag te koppelen aan feitelijke zorg. Zijn argument, dat vaders het over het algemeen niet in de hand hebben om ook een deel van de feitelijke zorg op zich te nemen, doet weinig overtuigend aan in een maatschappelijk discours waarin vrouwen wel geacht worden geheel vrijwillig en bewust te kiezen voor een primaire verzorgingstaak, *inclusief* de daaraan in onze samenleving verbonden consequenties, zoals de veelal laagbetaalde parttime en flexibele baantjes.

Slotbeschouwing

Uit het voorgaande is gebleken dat de wetstekst met betrekking tot afstamming en gezag op een specifiek model van ouderschap is geënt. Het beschermt de norm van het traditionele kerngezin en de mannelijke ouderrol daarin, die gekenmerkt wordt door de afwezigheid van een substantiële feitelijke verzorgingsrelatie. In die zin is deze constructie van ouderschap gendered. Bestaande gender-verhoudingen en gender-posities worden erdoor versterkt voor zover

35. I. Jansen, 'Over afstamming en ouderrechten', *Nederlands Juristen Blad* 1985, pp. 207-213, aldaar p. 212.

het vaders (of liever: niet-verzorgende ouders) mogelijkheden biedt macht uit te oefenen over moeders op het terrein waar zij feitelijk bij uitstek het primaat hebben, zonder dat er iets hoeft te veranderen aan de onderliggende dominante rolverdeling. Tegelijkertijd betekent de onzichtbaarheid van zorg in de juridische classificaties de uitsluiting van homoseksueel ouderschap.

Wat de rechter betreft hebben we gezien dat deze een belangrijke interpretatieve ruimte heeft om de dominante standaard ter discussie te stellen. Het ligt in zijn/haar macht om met een beroep op de bescherming van het recht op familie- en gezinsleven en het discriminatieverbod uit het EVRM ouderrechten te creëren voor door de wet uitgesloten groepen. De rechter blijkt van deze ruimte echter zeer selectief gebruik te maken en laat in feite de heersende norm onaangetast, met name doordat men weigert aan het bestaan van een feitelijke zorgrelatie grotere betekenis toe te kennen dan de wet.

De machts effecten van de juridische conceptualisering van ouderschap doen zich op verschillende niveaus gelden. In de eerste plaats bepaalt de juridische classificatie 'ouder' in sterke mate de rechten en bevoegdheden van mensen in hun relatie tot kinderen. Wie alleen in sociale zin een ouderrol vervult en door het recht wordt uitgesloten van een juridische ouderrol, staat bijvoorbeeld in een conflictsituatie met de juridische ouder met lege handen. In de tweede plaats kan de juridische constructie van het ouderschap van invloed zijn op de wijze waarop mensen in de sociale werkelijkheid inhoud geven aan hun ouderrol. Voor zover mij bekend is daar nog nauwelijks onderzoek naar gedaan. Uiteraard kan men vaststellen dat de huidige regelingen en rechtspraak een bepaalde groep volwassenen (met name homoseksuelen) beperkt in hun mogelijkheden om inhoud te geven aan hun relatie met kinderen, en dat het ongehuwde vaders meer mogelijkheden biedt om macht uit te oefenen over moeders via de kinderen. Maar wat is het effect daarvan op het feitelijk gedrag van mensen? Zal bijvoorbeeld een versterking van de positie van ongehuwde vaders er inderdaad alleen maar toe leiden dat zij meer dan voorheen gebruik zullen maken van hun rechten, of ook tot een vergroting van hun 'commitment' om daadwerkelijk voor kinderen te zorgen? Op dit soort vragen kan een jurist geen antwoord geven, dat vereist sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Een derde machtswerking van de wijze waarop het recht ouderschap definieert, zou kunnen liggen in de invloed die dit heeft op de wijze waarop mensen ouderschap *beleven*, hetzij van zichzelf, hetzij van anderen. In hoeverre wordt ouderschap in het gewone leven pas als 'echt' ervaren als daar ook een juridisch stempeltje op is gezet?³⁶

Terugkijkend op het voorafgaande is een soort cirkel van machtswerking van taalconstructen te zien, waarvan de juridische constructie van concepten als

36. Een indicatie dat juridische stempels in dit verband van groot belang zijn, zou kunnen worden gevonden in het gegeven dat een behoorlijk deel van de ongehuwd samenwonenden die samen een kind krijgen, alsnog in het huwelijk treedt. Zie M. Niphuis-Nell, 'Om de macht van het nageslacht. Ouderschapsrecht, moederschap en vaderschap door de jaren heen', *Nemesis* 9 (1993), nr. 6, pp. 199-206, aldaar p. 201.

ouderschap een onderdeel vormt.³⁷ Ouderschap zoals dat in de gewone taal wordt geconstrueerd, heeft reeds een bepaalde gender-lading (machtswerking 1).³⁸ De definiëring van ouderschap in de wetstekst betekent een tweede constructie, waardoor ouderschap als juridisch begrip een specifieke inhoud krijgt, al staat die inhoud ongetwijfeld onder invloed van de betekenis van ouderschap in de gewone taal. Zoals hierboven duidelijk is geworden brengt de juridische kwalificatie van een persoon als 'ouder' een aantal belangrijke rechten en bevoegdheden mee. Gebleken is dat de door de wetgever gekozen invulling van het concept van ouderschap een sterke gender-lading kent doordat feitelijke verzorging en opvoeding daarin nauwelijks zijn verdisconteerd (machtswerking 2). De wetstekst laat, zoals gezegd, echter altijd meer of minder interpretatieruimte aan de rechter. In de sfeer van ouderschapsrecht is die zeer groot doordat de rechter de Nederlandse regels kan toetsen aan het zeer vaag geformuleerde recht op bescherming van het familie- en gezinsleven uit het EVRM. De rechter kan door de specifieke invulling die hij/zij aan dit recht geeft in belangrijke mate de inhoud van het ouderschapsconcept en de daaraan te verbinden rechten en plichten modifieren (machtswerking 3). In het hierboven uitgewerkte voorbeeld van ouderschap heeft de rechter daar op selectieve wijze gebruik van gemaakt door met name de positie van vaders (buiten het huwelijk) te versterken. De gendergeladenheid van het concept van ouderschap is daarmee in feite in stand gebleven. Een volgende vraag is, welke invloed de wijze waarop ouderschap als juridisch concept is geconstrueerd (door wetgever en rechter) heeft op de wijze waarop ouderschap in het gewone leven en dus ook in de gewone taal wordt geconstrueerd (machtswerking 4). En daarmee is de cirkel in feite rond.

Men zou kunnen zeggen dat juridische vrouwenstudies probeert de machtswerking op het tweede en derde niveau te beïnvloeden en om te buigen in een vanuit feministisch perspectief gewenste richting. De inzet daarbij is vooral om de feitelijke zorg die aan kinderen wordt besteed zichtbaar te maken als een belangrijk element in de conceptualisering van ouderschap. Overigens staat juridische vrouwenstudies hierin niet alleen. Te constateren valt een toenevende spanning tussen de juridische constructie van ouderschap en de maatschappelijke werkelijkheid, doordat een groeiende groep mensen in sociale zin een ouderrol vervult waarvan zij juridische erkenning wensen maar niet krijgen. Het verzet daartegen groeit, en niet alleen bij direct betrokkenen zelf. Ook belangrijke adviesraden als de Nederlandse Gezinsraad, de Raad voor het Jeugdbeleid en de Emancipatieraad bepleiten een fundamentele herbezinning op de wettelijke regeling van afstamming en gezag. Een van de belangrijkste punten die zij gemeen hebben, is de loskoppeling van de juridische afstammingsrelatie en gezag, zodat gezag ook bereikbaar wordt voor mensen die niet de juridische ouder van een kind zijn, maar wèl voor kinderen zorgen. De strategie die

37. Met dank aan dr. Agnes Verbiest, die mij op deze cirkel wees.

38. Hoe en in welke zin valt buiten het bestek van deze (juridische) studie.

tot een andere invulling van juridisch ouderschap leidt en de dominante norm van het gezin ter discussie stelt, is dan ook tweeledig: via de rechter, en als dat niet (voldoende) oplevert, terug naar de wetgever. In beide strategieën speelt de (relatieve) manipuleerbaarheid van het recht als een talig medium een belangrijke rol. Momenteel lijkt de laatste strategie de meeste kans op succes te hebben. Het kabinet heeft aangekondigd, ongetwijfeld mede onder invloed van de standpunten van de genoemde adviesraden, die een breed maatschappelijk draagvlak hebben, dat het een vorm van medegezag mogelijk wil maken voor de homoseksuele partner van de juridische ouder.³⁹ Verder is het wetsvoorstel Afstammingsrecht het afgelopen najaar ingetrokken in verband met een 'fundamentele herbezinning'. Wat dit zal opleveren moeten we nog wel even afwachten,⁴⁰ maar uit beide zaken blijkt dat er de nodige beweging in zit. Het mogelijk maken van medegezag zonder het bestaan van een juridische afstammingsrelatie is in ieder geval een bijzonder belangrijk novum. Het is een begin van erkenning van feitelijke zorg als een belangrijk element in de juridische conceptualisering van ouderschap.

Als een nieuwe wetstekst is vastgesteld (maar dat kan nog wel enkele jaren duren), zal het proces van interpretatie en rechtsontwikkeling door de rechter opnieuw beginnen: een nieuwe ronde, met nieuwe kansen. Het recht moet men dan ook vooral zien als een 'continuing process rather than as fixed rules. Rights discourse reaches temporary resting points from which new claims can be made.'⁴¹ Of dit voor de minder-machtigen uiteindelijk ook wat oplevert, is echter niet te voorspellen.

39. Zie het kabinetsstandpunt over het advies van de Commissie voor de toetsing van wetgevingsprojecten inzake leefvormen, *Handelingen Tweede Kamer 1992-93*, 22 700 nr. 3, pp. 15-22.

40. Het Kabinet heeft overeenstemming bereikt over een nieuw wetsvoorstel, maar wanneer dit zal worden ingediend was bij de afronding van dit artikel nog niet bekend. Ook een tekst was dus nog niet beschikbaar.

41. Minow, 'Making all the difference' (noot 14), p. 295.

Annelies Knoppers

Wat versterkt sport in mannen behalve hun spieren?

Gender en sport in de Verenigde Staten

In veel landen is het aantal activiteiten, banen en beroepen dat maar voor één sekse toegankelijk is, sterk verminderd. Dit geldt ook voor de wedstrijdsport, wat eeuwenlang een mannelijk terrein was. Met sportparticipatie bedoel ik niet alleen deelname door de sporters, maar ook iedereen die op een of andere manier betrokken is bij de sport, zoals de toeschouwers, de lezers van sportpagina's, de coaches, managers en trainers en de bestuurders van sportorganisaties. Het aantal meisjes en vrouwen dat deelneemt aan wedstrijdsport is sterk gestegen sinds de jaren zeventig. Deze toenemende participatie is te danken aan verschillende factoren die gelden voor de meeste westerse landen: meer mogelijkheden voor meisjes en vrouwen om te sporten in gemengde, meisjes- of damesteams, meer vrije tijd, de invloed van de vrouwenbeweging, en van de gezondheid- en fitnessbeweging die ook in de jaren zeventig begon, de aandacht van de media voor vrouwelijke sporters en sportteams, en het aanstellen van emancipatiemedewerkers door sportorganisaties. In sommige landen zoals de Verenigde Staten en Canada zijn er ook nog andere bevorderende factoren werkzaam. In tegenstelling tot Nederland houden wetenschappers zich daar bezig met de theorievorming over gender en/in sport. De aandacht voor dit thema in Noord-Amerika komt voort uit het besef dat sport een steeds belangrijker en steeds meer zichtbare rol speelt in de samenleving. Sociale wetenschappers zien sport als een belangrijke plek voor de constructie van gender en voor de versterking van dominante ideeën over biologische sekseverschillen.

Ook in Nederland heeft sport een zichtbare en belangrijke plaats in de samenleving. In de meeste kranten worden bijvoorbeeld meer pagina's besteed aan sport dan aan de binnenlandse of buitenlandse politiek; in de zomer van '94 stond het wereldkampioenschap voetbal centraal in het nieuws. Elk dorp heeft zijn sportvereniging(en) en het land heeft nu een ministerie van Volksgezondheid, Welzijn, en *Sport*. In vergelijking hiermee is de aandacht van wetenschappers in Nederland voor onderzoek op het gebied van sport tamelijk gering. Dit artikel is er dan ook met name op gericht om de wetenschappelijke ontwikkeling in Nederland op het gebied van gender en sport te stimuleren. De ontwikkelingen in de Verenigde Staten op dit gebied gebruik ik hierbij als een voorbeeld en stimulans. Om trouw te blijven aan de context waarin deze ontwikkelingen plaatsvinden gebruik ik meestal de Amerikaanse uitdrukkingen en begrippen in plaats van formuleringen die gebruikelijk zijn in Nederland.

Sport en vrouwenstudies

De grootste bijdrage aan de wetenschap over gender en sport in de Verenigde Staten wordt sinds de jaren zeventig geleverd door bewegingswetenschappers, met name diegenen die zich bezighouden met de sociologie en de psychologie van de sport. De aandacht van wetenschappers binnen vrouwenstudies voor dit onderwerp begint in de jaren negentig pas te groeien. Wetenschappelijk onderzoek vanuit vrouwenstudies in Noord-Amerika heeft altijd aandacht aan het lichaam besteed, maar heeft wel sport en vooral wedstrijdsport genegeerd.

De eerste reden waarom er binnen vrouwenstudies heel lang weinig aandacht was voor dit onderwerp, is het nadrukkelijke accent op concurrentie en prestatie in sport. Uit onderzoek blijkt dat concurrentie dikwijls gezien wordt als een waarde die geassocieerd is met mannen.¹ In hun poging om de maatschappij te veranderen, leggen feministen vaak het accent op samenwerking en proberen zij concurrentie, vooral tussen vrouwen onderling, te vermijden.

De tweede reden voor het negeren van sport binnen vrouwenstudies heeft te maken met de visie op sport als een neutraal verschijnsel. 'Sport is vrij van politiek!', roepen de heren van de Olympische Spelen en veel mensen geloven dat ook.² De schijn van vrijwilligheid en de democratische opzet van sport versterken dit denken. De heersende opvatting is dat participatie in sport op een meer vrijwillige basis gebeurt dan participatie in andere activiteiten, zoals betaalde arbeid en zorgarbeid. Vrijwilligheid, en dus participatie in sport, wordt in het algemeen gezien als een 'vrije' keuze voor iedereen. Bovendien wordt sport vaak gepresenteerd als een 'democracy of ability'. Dit betekent dat degenen die het hardste werken, worden beloond met succes. Sociale factoren zoals ras of etniciteit en sekse hebben hier weinig mee te maken. In die zin lijkt het dus alsof sport neutraal is, in plaats van een plek waar betekenissen gegeven worden aan ras of etniciteit, gender, leeftijd, seksuele voorkeur, enzovoort.

De derde reden voor de geringe aandacht voor sport is dat sport vaak wordt gepresenteerd als iets van het lichaam in de zin van een spel.³ Op de Amerikaanse universiteiten is sport weliswaar belangrijk, maar voornamelijk als amusement en als geldwerver, niet als serieus object van studie. Het fenomeen sport krijgt veel aandacht in de Amerikaanse samenleving maar niet op een wetenschappelijke manier, behalve in de bewegingswetenschappen.

Deze visies op sport gelden voor vrouwenstudies in de Verenigde Staten in haar eerste jaren. Sport kreeg alleen aandacht als het om 'equal opportunity' ging, bijvoorbeeld als een meisje in een jongensteam wilde spelen. In vrouwen-

1. Zie bijvoorbeeld V. Miner en H. Longino (red.), *Competition: A feminist taboo?* New York (The Feminist Press) 1987.

2. N. Théberge, 'Women and the Olympic Games: A consideration of gender, sport and social change', in: F. Landry, M. Landry en M. Yerles (red.), *Sport: The third millennium*. Sainte-Foy, Quebec, Canada (Les Presses de l'Université Laval) 1991.

3. J. Coakley, *Sport in society: Issues and controversies*. St. Louis, MO (Times Mirror/Mosby) 1990.

studies lag de nadruk op de sociale constructie van vrouwelijkheid omdat vrouwen jarenlang geleden hebben onder het biologisch determinisme. Vrouwen werden in de dominante opvatting gezien als bepaald door hun 'natuur', omdat 'biology' 'destiny' zou zijn. Als er naar het lichaam gekeken werd, ging het vooral over dingen die *aan* het lichaam gedaan werden of het lichaam treffen, zoals seksueel geweld, seksuele intimidatie en pornografie. Er werd evenwel weinig aandacht besteed aan wat het lichaam kan *doen* op een positieve manier. Als er aandacht werd besteed aan de positieve kanten van het lichaam, dan was dat voornamelijk in de context van fitness en gezondheid.

Het zijn tot op heden daarom voornamelijk bewegingswetenschappers die werken aan theorievorming op het gebied van gender en sport. Zij hebben een traditie opgebouwd die al minstens 25 jaar bestaat. Ik zal drie invalshoeken beschrijven die in de sociologie van de sport gebruikelijk zijn om naar gender en sport te kijken.⁴ Deze drie invalshoeken vallen samen met de ontwikkeling van onderzoeksthema's op dit gebied binnen bewegingswetenschappen.

Drie benaderingen van bewegingswetenschappers

De categorische benadering

De eerste wetenschappelijke onderzoeken in de Verenigde Staten op het gebied van gender en sport zijn categorisch van aard en kwamen op gang in de jaren zestig en zeventig. In de categorische benadering wordt gender gezien als een variabele, zoals leeftijd en sociale klasse, en ook als een eigenschap, zoals een bepaalde haarkleur. Gender wordt voornamelijk beschouwd als een zelfstandig naamwoord; je bent ermee geboren (essentialisme) en/of je krijgt je gender mee in je opvoeding (socialisatie). De meeste onderzoeken worden gedaan vanuit fysiologische en psychologische benaderingen, waarbij gekeken wordt naar statistische sekseverschillen in lichamelijke prestaties en in psychologisch opzicht.⁵ Vanuit sociale leertheorieën (vooral die van Albert Bandura) worden de socialisatiepatronen en sekserollen van meisjes die wel en niet sporten vergeleken.⁶ Ook is er speciale aandacht voor vrouwen, vooral voor de invloed van sportpar-

4. A. Dewar, 'Incorporation of resistance? Towards an analysis of women's responses to sexual oppression in sport', in: *International Review for Sociology of Sport* 26 (1991), pp. 15-22; M.A. Hall, 'Gender and sport in the 1990s: Feminism, culture and politics', in: *Sport Science Review* 2 (1993), pp. 48-68; A. Knoppers, 'Explaining male dominance and sex segregation in coaching: Three perspectives', in: *Quest* 44 (1992), pp. 210-227.

5. Zie bijvoorbeeld D. Harris (red.), *DGWS Research Reports: Women in sports*. American Association for Health, Physical Education and Recreation, Washington, DC 1971.

6. Zie bijvoorbeeld S. Greendorfer, 'Female sport participation patterns', in: M. Adrian en J. Brame (red.), *NAGWS Research reports*. Deel III, American Association for Health, Physical Education and Recreation, Washington, DC 1977; M. Weiss en A. Knoppers, 'The influence of socializing agents on female collegiate volleyball players', in: *Journal of Sport Psychology* 4 (1982), pp. 267-279.

ticipatie op hun reproductieve aspecten, zoals menstruatie, vruchtbaarheid en bevalling.

Deze benadering heeft bepaalde voordelen. Uit fysiologisch onderzoek in de jaren zeventig is gebleken dat veel ideeën over wat vrouwen zouden aankunnen aanvechtbaar zijn.⁷ Tussen 1929 en 1960 mochten vrouwen in atletiekwedstrijden bijvoorbeeld niet verder dan 800 meter hardlopen omdat men ervan uitging dat vrouwen niet over de fysiologische en psychologische eigenschappen beschikken die nodig zijn voor de langere afstanden. Sinds 1988 zijn de langere afstanden, zoals de marathon en de 10.000 meter, ook onderdeel van het Olympische vrouwenprogramma. Analyse van de records die door vrouwen en mannen behaald worden doet sommige onderzoekers veronderstellen dat vrouwen op de lange termijn sneller zullen zijn dan mannen, vooral op de lange afstanden in zwemmen en atletiek.⁸

De categorische benadering heeft als nadeel dat sekseverschillen benadrukt worden en vaak gegeneraliseerd worden naar *alle* mannen en vrouwen. Wanneer mannen 'meer' van iets hebben, zoals spiersterkte, dan wordt dat als een voordeel gezien. Als vrouwen meer van iets hebben, zoals lichaamsvet, dan wordt dat als nadeel gezien. Tegen meisjes en jongens die het moeilijk vinden om een bal te gooien wordt vaak gezegd: 'Je gooit als een meisje'; tegen degenen die op de geaccepteerde manier gooien: 'Je gooit als een jongen!'. Zo wordt het mannelijke als superieur gezien en fungeren jongens en mannen als maatstaf.

Een ander nadeel van categorische analyses, zoals die gedaan werden in de jaren zeventig, is dat er meestal geen aandacht werd besteed aan de vraag *waarom* prestaties op basis van kracht en snelheid in plaats van bijvoorbeeld soepelheid en bevalligheid werden gemeten en waarom de sekseverschillen zoveel meer aandacht kregen dan prestatieverschillen die te maken hebben met andere factoren, zoals ras of etniciteit of leeftijd. Waarom was er zoveel aandacht voor de reproductieve processen bij sportvrouwen, terwijl er nauwelijks werd gekeken naar de zaadproductie en hormoonspiegel van mannelijke sporters?

De distributieve benadering

Een tweede benadering in het onderzoek naar gender en sport is de zogenaamde distributieve benadering. Hierin wordt gekeken naar de mogelijkheden van vrouwen om aan sport te doen. Als vrouwen 50 procent van de bevolking uitmaken, dan hoort 50 procent van de deelnemers aan sport vrouw te zijn en dan moet ook de helft van de materiële bronnen aan hen besteed worden.⁹ Het on-

7. C. Wells, *Women, sport & performance*. Champagne, Ill. (Human Kinetics Press) 1985.

8. K. Dyer, *Challenging the men: The social biology of female sporting achievement*. New York (St. Lucia Press) 1983.

9. A. Dewar, 'Would all the generic women in sport please stand up? Challenges facing feminist sports sociology', in: *Quest* 45 (1993), pp. 211-229; A. Knoppers, 'Coaching: An equal opportunity occupation?', in: *Journal of Physical Education, Recreation and Dance*, 60 (1989), pp. 38-43.

derzoek vanuit deze benadering gaat uit van het principe van 'equal opportunity' en kijkt in hoeverre deze in deelname aan sport en in betaalde arbeid op het gebied van sport bestaat. Er wordt voornamelijk gezocht naar belemmeringen die deze gelijkheid tegenhouden, met name in de structuur van sportorganisaties.

De theorie van Rosabeth Moss Kanter¹⁰ over de structuur van organisaties is veel toegepast om het geringe aantal vrouwen dat (betaald) werkte in de sport te verklaren. Het werkgedrag van vrouwen wordt in deze optiek meer gezien als een gevolg van hun (lagere) positie in een organisatie dan van hun vrouw-zijn. Kanters uitgangspunt met betrekking tot het verband tussen loopbaanplanning en carrièremogelijkheden werd gebruikt om het afhaken van vrouwelijke coaches gedeeltelijk te verklaren. Uit verschillende empirische onderzoeken naar coaches op universiteiten bleek dat mannen doorstroomden naar hogere coachfuncties, en naar administratieve en bestuursfuncties in vrouwen- en mannensporten.¹¹ Vrouwelijke coaches hadden relatief weinig kans om coach van een mannenteam te worden en kwamen meestal niet in aanmerking voor hogere administratieve of bestuursfuncties. De topteams in mannen- en vrouwensporten werden door mannen gecoached. Veel vrouwen zagen dan ook een 'glas plafond' en stapten over naar andere beroepen.

De distributieve benadering vooronderstelt dat deelname aan en werk in sport gewenste en positieve activiteiten zijn voor iedereen. Men probeert belemmeringen te identificeren en strategieën te ontwikkelen om deze te omzeilen of weg te nemen. Men gaat ervan uit dat als iedereen gelijke mogelijkheden heeft, iedereen gelijke kansen heeft op succes. De verantwoordelijkheid voor het falen ligt dan bij de persoon zelf. Deze benadering sluit goed aan bij het liberalisme en het liberaal feminisme.

Net als de categorische benadering bestrijdt ook deze benadering mythen. Een voorbeeld is de mythe dat vrouwen voornamelijk uit het coachen zouden stappen omdat ze meer tijd willen hebben voor hun gezin. Uit onderzoek onder coaches die werken op middelbare scholen en universiteiten is juist gebleken dat mannen het coachen verlaten omdat ze meer tijd voor hun gezin willen hebben.¹² Daarentegen is tweederde van de vrouwelijke coaches op het universitaire

10. R.M. Kanter, *Men and women of the corporation*. New York (Basic Books) 1977.

11. M.A. Hall, D. Cullen en T. Slack, 'The gender structure of national sport organizations', in: *Sport Canada Occasional Papers* 2 (1990), nr. 1; A. Knoppers, B.B. Meyer, M. Ewing en L. Forrest, 'Dimensions of power: A question of sport or gender?', in: *Sociology of Sport Journal* 7 (1990), pp. 369-377; A. Knoppers, B.B. Meyer, M. Ewing en L. Forrest, 'Opportunity and work behavior in college coaching', in: *Journal of Sport and Social Issues* 15 (1991), pp. 1-20; A. Knoppers, B.B. Meyer, M. Ewing en L. Forrest, 'Gender ratio and social interaction among college coaches', in: *Sociology of Sport Journal* 10 (1993), pp. 256-269.

12. A. Knoppers, M. Ewing, L. Forrest en B.B. Meyer, 'Dimensions of coaching: A question of gender.' Report presented to the National Collegiate Athletic Association, E. Lansing (Michigan State University) 1989; G. Sage, 'The social world of high school coaches: Multiple role demands and their consequences', in: *Sociology of Sport Journal* 4 (1987), pp. 213-228.

niveau niet getrouwd en heeft geen kinderen. Zij stappen op vanwege de beperkte carrièremogelijkheden, niet omdat ze meer tijd willen hebben voor hun gezin. Een ander voordeel van deze benadering is dat zij van toegankelijkheid een morele kwestie maakt, een kwestie van 'fair play', en dit is iets wat bij sport hoort en waarop men aanspreekbaar is. Deze optiek geeft beleidsmedewerksters in de sport de kans om problemen te identificeren en een beleid op te stellen dat veranderingen op gang kan brengen; dit kan werken als een soort EHBO en een stimulans zijn om concrete acties te bevorderen.

Maar er zijn natuurlijk ook nadelen aan deze benadering verbonden. Het wegnemen van specifieke belemmeringen houdt vaak de maatschappelijke status quo tussen de seksen in stand. Bijvoorbeeld: als het zorgen voor kinderen een belemmering lijkt te zijn voor vrouwen die willen coachen of sporten, dan kan een sportvereniging die belemmering wegnemen door kinderopvang te regelen. Het oprichten van een kinderopvang waarin de werkneemsters bovendien meestal niet goed betaald worden, zodat *bepaalde* vrouwen kunnen coachen of sporten, betekent dat de opvang van kinderen wordt verschoven van de ene groep vrouwen naar de andere. De vraag waarom het voornamelijk vrouwen zijn die de verantwoordelijkheid dragen voor het opvoeden van en zorgen voor kinderen, wordt dan niet gesteld.

Als het begrip 'gelijke kansen' gebruikt wordt, moet ook gevraagd worden: gelijk aan wie? In de regel gebruikt men de ervaringen en manier van doen van mannen als maatstaf. Het principe van 'equal opportunity' wordt in de praktijk al gauw gezien als een vrouwenkwestie. Mannen, mannelijkheid en hun manier van leiding geven staan in eerste instantie niet ter discussie. Ook wordt bij het gebruik van deze benadering vaak voorondersteld dat sportorganisaties de resultaten zullen gebruiken om hun beleid te veranderen. Dit blijkt echter niet altijd zo te zijn. Onderzoek naar de structuur van sportorganisaties laat zien dat mannen in leidinggevende posities hun organisatie of vereniging als gender-neutraal zien, als een plaats waar het aannemen en bevorderen van werkers alleen op basis van bekwaamheid gebeurt. In tegenstelling tot dit soort geluiden vertellen vrouwen uit dezelfde organisaties over seksuele intimidatie, het grenzeloze beslagleggen op hun werktijd, de exclusiviteit van het informele mannennetwerk, het gebruik van heersende gender-stereotypen in de selectie en promotie van werknemers, het ontbreken van vrouwelijke mentoren en de overheersende mannelijke sfeer. Er blijkt dus een verschil van mening over de gelijke kansen te zijn, maar omdat de mannen in hogere posities zitten, wordt hun visie als meer geloofwaardig gezien. Daardoor verlopen veranderingen erg moeizaam. Het is dan niet verbazingwekkend dat het aantal vrouwen in leidinggevende posities in de sportwereld sinds 1972 voortdurend daalt.¹³ Deze tegenstelling tussen de perspectieven van mannen en vrouwen laat zien dat de analyse van gender en sport niet kan volstaan met de distributieve benadering.

13. V. Acosta en L. Carpenter, 'As the years go by-coaching opportunities in the 1990s', in: *Journal of Physical Education, Recreation and Dance* 63 (maart 1992), pp. 36-41.

De sociaal-relatieve benadering

Dit brengt ons bij de derde benadering, de sociaal-relatieve, die vanaf het einde van de jaren tachtig in toenemende mate bij bewegingswetenschappers in gebruik gekomen is.¹⁴ Deze benadering ziet gender als relationeel en dynamisch binnen de context van ongelijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen. Het heersende beeld van 'vrouwelijkheid' in een specifieke context staat niet los van het dominante beeld van 'mannelijkheid'. Bij dit dynamische beeld van sociale relaties horen acties, zoals het onderhandelen over, het reproduceren van en het zich verzetten tegen heersende normen en waarden, en het maken van keuzes in de context van belemmeringen. Vanuit de relationele benadering wordt sport gezien als een invloedrijk terrein voor de constructie en reproductie van een heersende ideologie over gender (en over ras of etniciteit, leeftijd, seksualiteit en andere factoren.)¹⁵ Sport geeft betekenis aan gender; het is een domein waar gender wordt geconstrueerd, vaak door het gebruik van biologische argumentatie; sekseverschillen worden er gedefinieerd en krijgen er betekenis.¹⁶ Gebruikmakend van de theoretische uitgangspunten van onder anderen Michel Foucault, Anthony Giddens en Antonio Gramsci wordt gekeken naar de culturele dimensies van *machtsongelijkheid* in sport en lichamelijke praktijken. Tegelijkertijd neemt de kritiek op deze uitgangspunten toe vanwege de geringe aandacht erin voor gender, het lichaam en/of sport.¹⁷

Het is feministische sportwetenschappers ook duidelijk geworden dat gender niet de enige sociale relatie is die de positie van mensen bepaalt: ras of etniciteit, seksuele voorkeur, leeftijd en sociale klasse spelen ook mee. Er is een groeiende gevoeligheid voor de wisselwerking van verschillen en voor de pluraliteit van vrouwelijkheid en van mannelijkheid.¹⁸

14. A. Knoppers, 'Using physicality to give meaning to gender', in: M. Van Leeuwen, A. Knoppers, M. Koch, D. Schuurman en H. Sterk, *After Eden: Facing the challenge of gender reconciliation*. Grand Rapids, MI (Wm. Eerdmans) 1993; M. Messner en D. Sabo, *Sport, men, and the gender order*. Champaign, Ill. (Human Kinetics) 1990; C. West en D. Zimmerman, 'Doing gender', in: J. Lorber en S. Farrell (red.), *The Social construction of gender*. Newbury Park (Sage Publications) 1991.

15. Zie bijvoorbeeld M.A. Hall, 'Feminism, theory and the body', in: *Journal of Sport and Social Issues* 17 (1993), nr. 2, pp. 98-105; J. Hargreaves, 'Sex, gender and the body in sport and leisure: Has there been a civilizing process?', in: E. Dunning en C. Rojek (red.), *Sport and leisure in the civilizing process*. Toronto/Buffalo (University of Toronto Press) 1992; M. Messner, 'Sport and male domination: The female athlete as contested ideological terrain', in: *Sociology of Sport Journal* 5 (1988), pp. 197-211; N. Théberge, 'Toward a feminist alternative to sport as a male preserve', in: *Quest* 37 (1985), pp. 193-202.

16. N. Théberge, 'The construction of gender in sport: Women, coaching and the naturalization of difference', in: *Social Problems* 40 (1993), nr. 3, pp. 301-313.

17. Zie bijvoorbeeld C. Cole, 'Resisting the canon: Feminist cultural studies, sport, and the technologies of the body', in: *Journal of Sport and Social Issues* 17 (1993), pp. 77-97; Hall, 'Feminism, theory and the body'; S. Greendorfer en T. Bruce, 'Feminist cultural studies as a potential future direction', in: *Journal of Sport and Social Issues* 17 (1993), pp. 106-109.

18. Zie bijv. S. Birrell, 'Racial relations theories and sport: Suggestions for a more critical analysis', in: *Sociology of Sport Journal* 6 (1989), pp. 212-227; S. Birrell, 'Women of color, critical autobiography, and sport', in: M. Messner en D. Sabo (red.), *Sport, men and the gender order: Critical fe-*

Enkele voorbeelden van de sociaal-relatieve benadering in onderzoek naar gender en sport

In de sociaal-relatieve benadering zijn niet alleen vrouwen en vrouwelijkheid, maar ook mannen en mannelijkheid onderwerp van onderzoek. Er worden vragen gesteld over het tot stand komen van heersende ideeën over het mannelijke sportlichaam. Hoe is die lichamelijke verbonden met macht en de sociale positie van mannen en hoe worden die versterkt door sport? Uit interviews met mannen uit verschillende sociale klassen blijkt dat zwarte en witte mannen veel van de sport football houden *omdat* vrouwen het niet spelen. Een man zegt bijvoorbeeld met trots over een tackle door een voetballer: 'Geen vrouw kan zoiets aan!' Maar deze man is, net zoals veel andere mannen, blind voor het feit dat hij *zelf* zoiets evenmin aankan.¹⁹ De football-speler belichaamt de ideale man en daarmee voelen veel zwarte en witte mannen zich verwant. Niet met niet-sportende mannen worden vrouwen vergeleken, maar met de ideale, dus sportende, man. Het ideale mannelijk lichaam wordt dan ook gecreëerd door sport; het is groot en ziet er sterk uit. Het volgende citaat van een bodybuilder is typerend:

'It [a big body] makes you more masculine because people are intimidated by you and it makes you feel good... Maybe they think I can kick their ass.'²⁰

Uit studies van bewegingswetenschappers blijkt eveneens dat naarmate witte mannen in de Verenigde Staten hun mannelijkheid minder door het kostwinnerschap kunnen definiëren, lichamelijke competentie en interesse in sport een belangrijker kenmerk van mannelijkheid zijn geworden. Door het onderstrepen van sekseverschillen op dit gebied wordt hun superioriteit bevestigd.²¹ Het is geen toeval dat het mannenturnen er anders uitziet dan het vrouwenturnen. Het turnen door vrouwen is sinds de jaren zeventig vooral gericht op meisjes die nog in de pre-puberteit zijn; de nadruk wordt gelegd op klein, flexibel en bevalig. Het mannenturnen is daarentegen gericht op volwassen mannen; het accent ligt op kracht en op grote, sterke lichamen.

minist perspectives. Champaign, Ill. (Human Kinetics) 1990; S. Cahn, *Coming on strong: Gender and sexuality in twentieth century women's sport*. New York (Free Press, Macmillan) 1994; B. Palzkill, 'Between gym shoes and high-heels: The development of a lesbian identity and existence in top class sport', in: *International Review for Sociology of Sport* 25 (1990), nr. 3, pp. 221-233; Y. Smith, 'Women of color in society and sport', in: *Quest* 44 (1992), pp. 228-250.

19. M. Messner, *Power at play: Sports and the problem of masculinity*. Boston (Beacon Press) 1992.

20. T. Olrich, 'The relationship of male identity, mesomorphic image and anabolic steroids in body building.' Unpublished thesis, E. Lansing, Mich. (Department of Physical Education and Exercise Science, Michigan State University) 1991, p. 75.

21. A. Knoppers, 'Looking at gender relations through the lens of critical theory', in: M. Van Leeuwen, A. Knoppers, M. Koch, D. Schuurman en H. Sterk, *After Eden: Facing the challenge of gender reconciliation*. Grand Rapids, Mich. (Wm. Eerdmans) 1993; J. Lorber, 'Believing is seeing: Biology as ideology', in: *Gender en Society* 7 (1993), nr. 4, pp. 568-581; Theberge, 'The construction of gender in sport.'

Bewegingswetenschappers leggen verbanden tussen *geweld* in mannsport en de dominante betekenis van mannelijkheid.²² Al vormen mannelijke sporters slechts één procent van de studenten aan Amerikaanse universiteiten, ze zijn betrokken bij eenderde van de incidenten op het gebied van seksueel geweld op de universiteiten. De enorme aandacht die wordt geschonken aan de rechtszaak van O.J. Simpson, een beroemde football-speler, die beschuldigd wordt van de moord op zijn vrouw en haar vriend, is hier een goed voorbeeld van. Het is dan ook de vraag wat sport versterkt in mannen behalve hun spieren.

Het accent in de verschillende onderzoeken op dit gebied ligt niet alleen op de overheersende beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid, maar ook op de raakvlakken van gender met ras of etniciteit, sociale klasse en seksuele voorkeur. Omdat hij zwart is, belichaamt O.J. Simpson maar gedeeltelijk de kwaliteiten van de ideale man. De zaak van O.J. Simpson heeft niet alleen met gender, maar eveneens met ras/etniciteit-relaties te maken: het gaat ook om de rol die sport speelt in het versterken van mythen over de aard van zwarte mannen. Zij worden gezien als sterk, atletisch van nature, en als mannen die denken met hun lichaam.²³

Hoe zwarte, mannelijke en vrouwelijke sporters gezien worden is afhankelijk van het beeld dat men wil construeren. Alison Dewar heeft beschreven op welke verschillende manieren Florence Joyner Griffith, een winnaar van Olympische gouden medailles in atletiek, bekeken kan worden. Griffith kan gezien worden als een vrouw met een bijzondere lichaamskracht die zich verzet tegen de heersende norm van vrouwelijkheid als klein en tenger. Als zwarte vrouw bevestigt zij (net als O.J. Simpson) de mythe dat zwarte mensen hard kunnen lopen. Als een zwart individu uit een arm gezin kan zij door haar prestaties bewijzen dat hard werken de oplossing is om armoede te bestrijden. Ze kan ook gezien worden als een vrouw die de heersende norm van vrouwelijkheid versterkt door haar kostuums en lange kleurrijke nagels en door het feit dat ze door haar man gecoached wordt.²⁴ Zulke multidimensionale analyses maken de verschillende interpretaties zichtbaar die aan sport en sport(st)ers gegeven kunnen worden. Welke interpretatie in de media overheerst en het meest gangbaar wordt hangt mede af van wie de macht heeft om haar of zijn definitie algemeen geaccepteerd te krijgen.

Het gebruik van deze sociaal-relatieve benadering maakt verschuivingen en weerstanden zichtbaar die ontstaan wanneer de sportparticipatie van

22. M. Melnick, 'Male athletes and sexual assault', in: *Journal of Physical Education, Recreation and Dance* 63 (mei-juni 1992), pp. 32-35; Messner, 'Sport and male domination'; Messner, 'Power at play'.

23. J. McKay, "'Marked men" and "wanton women": The politics of naming sexual "deviance" in sport', in: *The Journal of Men's Studies* 2 (1993), nr. 1, pp. 69-87.

24. A. Dewar, 'Intergroup relations: Success or failure?', in: D. Brooks en R. Althouse (red.), *Racism in college athletics: The African-American athlete's experience*. Morgantown, WV (Fitness Information Technology) 1993.

vrouwen en meisjes langzaam geaccepteerd wordt. Als veel mannen participatie in sport gebruiken om hun mannelijke identiteit te versterken, wat gebeurt er dan als eenderde van de deelnemers vrouwelijk is? Analyses laten zien dat tot nu toe in de Amerikaanse sport twee verschuivingen hebben plaatsgevonden. In de eerste plaats is er een toename van mannen in leidinggevende posities. In 1972 was meer dan 90 procent van de coaches van vrouwenteams op het universitaire niveau vrouw; in 1990 was dat nog maar 47 procent.²⁵ Deze ontwikkeling loopt parallel met verbeteringen in de financiële situatie van de vrouwensport. Voor mannen die willen coachen is het coachen van vrouwen financieel aantrekkelijk geworden. Deze verschuiving heeft voor een deel te maken met een tweede verschuiving, namelijk op het gebied van seksualiteit.

Gold eerst de man als norm in de sport, de laatste jaren ligt de nadruk meer en meer op het *heteroseksuele gedrag van sportsters*.²⁶ Verschillende analyses laten zien op welke wijze de associatie tussen sportsters en heteroseksualiteit gecreëerd en versterkt wordt door de media.²⁷ Coaches van vrouwelijke teamsport, voornamelijk in het basketbal, laten weten dat ze geen lesbische vrouwen in hun team willen hebben.²⁸ Uit interviews met topsportsters blijkt dat velen van hen uitdrukkelijk niet als lesbisch gezien willen worden.²⁹ Uit onderzoek blijkt verder dat het heteroseksisme onder andere aangewakkerd wordt door de zichtbare aanwezigheid van rechtse christelijke organisaties bij landelijke kampioenschappen.³⁰ Deze heteroseksistische ontwikkeling betekent ook dat mannelijke coaches vaak de voorkeur krijgen boven vrouwelijke coaches. Omdat voor *mannen* heteroseksualiteit en participatie in sport als nauw verbonden worden gezien, worden daar zelden vragen over gesteld. Men gaat ervan uit dat een mannelijke coach of sporter heteroseksueel is.³¹ Toen Magic Johnson, een beroemde basketballer, aankondigde dat hij HIV-positief was, werd er nadrukkelijk bij gezegd dat hij niet homoseksueel was. Wel werd opgemerkt dat hij op (hetero)seksueel gebied erg actief geweest was en meer dan 2000 vrouwen had 'gehad', en dat de aanwezigheid van vrouwelijke 'groupies' rondom de sport-

25. Acosta en Carpenter, 'As the years go by...'.
 26. Cahn, *Coming on strong*; Hall, 'Feminism, theory and the body'; Hall, 'Gender and sport in the 1990s'; H. Lenskyj, *Out of bounds: Women, sport en sexuality*. Toronto, Ontario, Canada (The Women's Press) 1986.

27. Zie bijv. M.C. Duncan en B. Brummett, 'Liberal and radical sources of female empowerment in sport media', in: *Sociology of Sport Journal* 10 (1993), pp. 57-72.
 28. Cahn, *Coming on strong*; H. Lenskyj, 'Unsafe at home base: Women's experience of sexual harassment in university sport and physical education', in: *Women in Sport en Physical Activity Journal* 1 (1992), pp. 19-33.

29. E. Blinde en D. Taub, 'Women athletes as falsely accused deviants', in: *The Sociological Quarterly* 33 (1992), pp. 521-533.
 30. Hall, 'Feminism, theory and the body'; Hall, 'Gender and sport in the 1990s'; Lenskyj, 'Unsafe at home base'.
 31. Zie bijv. Messner, *Power at play*; B. Pronger, *The arena of masculinity: Sport, homosexuality and the meaning of sex*. New York (St. Martin's Press) 1990.

stadia altijd een probleem voor de mannelijk sporters is.³² De toonaangevende beeldvorming rondom de seksualiteit van mannelijke sporters wordt dan ook voornamelijk bepaald door heteroseksisme en een denigrerende visie op vrouwen.

De sociaal-relatieve benadering wordt gebruikt om dergelijke betekenissen te deconstrueren en om verschuivingen in de *gendering* van sport zichtbaar te maken. Tevens worden er vraagtekens gezet bij 'common sense'-opvattingen. Deze benadering kan verduidelijken waarom er soms weinig verandert, ook al zijn de factoren die belemmerend werkten voor de toegankelijkheid van vrouwen in sport, verminderd. Deze invalshoek wordt tevens gebruikt om strategieën en een politieke agenda te ontwikkelen met het oog op verandering.

De toenemende complexiteit van de analyses heeft als nadeel dat zij dikwijls de onderzoekster van de sportster verwijderd. De namen die gegeven worden aan ervaringen en aan theorieën, zijn vaak niet meer herkenbaar voor degenen op wie het onderzoek gericht is. Het vertalen van onderzoeksresultaten voor sportsters blijft nogal eens achterwege. Deze gerichtheid op theorie kan de macht van de onderzoekers versterken, omdat het lijkt alsof zij voor de sportsters spreken. Gelukkig zijn veel bewegingswetenschappers zelf als deelnemer, coach, toeschouwer of anderszins betrokken bij sport. Het is daarom niet verrassend dat de vraag hoe theorie en praktijk met elkaar in discussie kunnen blijven voortdurend terugkomt.³³ Er wordt gezocht naar strategieën die de toegankelijkheid van sport vergroten en naar strategieën waardoor sport veranderd kan worden om zo het heersende denken over vrouwen, zwarte mensen en seksualiteit te veranderen.

Tenslotte

Het voorafgaande maakt duidelijk dat de relationele benadering nu veel gebruikt wordt in onderzoek naar gender en sport. Dit betekent niet dat de categorische en distributieve benaderingen verwaarloosd worden. Ze worden nog steeds toegepast, maar vaker op een kritische manier en met het oog op de context.³⁴ Dit is een goede zaak omdat het toepassen van een diversiteit aan benaderingen nodig is om het brede terrein van gender en sport te onderzoeken. Er is

32. S. King, 'The politics of the body and the body politic: Magic Johnson and the ideology of AIDS', in: *Sociology of Sport Journal* 10 (1993), pp. 270-285; J. McKay, "'Marked men" and "wanton women".'

33. A. Dewar, 'Incorporation of resistance? Towards an analysis of women's responses to sexual oppression in sport', in: *International Review for Sociology of Sport* 26 (1991), nr. 1, pp. 15-22; Hall, 'Feminism, theory and the body'.

34. Zie bijvoorbeeld L. Birke en G. Vines, 'A sporting chance: The anatomy of destiny', in: *Women's Studies International Forum* 10 (1987), pp. 337-347; S. Greendorfer en T. Bruce, 'Rejuvenating sport socialization research', in: *Journal of Sport and Social Issues* 15 (1991), pp. 129-144; Lorber, 'Believing is seeing'.

de laatste jaren tevens sprake van een toenemende interdisciplinaire samenwerking tussen vrouwenstudies en bewegingswetenschappen. De meeste bewegingswetenschappers die met de genoemde thema's bezig zijn, maken nu deel uit van vrouwenstudiesvkgroepen. Wetenschappers vanuit vrouwenstudies en bewegingswetenschappen vinden elkaar in de ontwikkeling van feministische theorieën over het lichaam. Er wordt gekeken naar het lichaam als een plaats van verzet; hoe krijg je vertrouwen in je lichaam door te sporten?³⁵

Historicae van beide disciplines onderzoeken de geschiedenis van gender en van vrouwen in de sport. De geschiedenis van sport wordt langzamerhand herschreven met accenten op de rol die machtsverhoudingen, bijvoorbeeld in genderrelaties, gespeeld hebben. Onderzoekers stellen de vraag hoe de geschiedenis van vrouwen in sport bepaald werd door hun sociale positie, dat wil zeggen door factoren als hun sekse, sociale klasse, huidskleur en leeftijd.³⁶

Ik heb met dit verhaal willen laten zien dat wetenschappers in de Verenigde Staten de studie van gender en sport serieus nemen en dat daar goede redenen voor zijn. Sport is een steeds belangrijker onderdeel van de vrijetijdsbesteding en de opvoeding in de westerse samenleving en is daarmee ook in toenemende mate van belang als het gaat om de constructie van gender. Het is de vraag in hoeverre de studie van gender en sport in Nederland ook serieus genomen zal worden en wat dat zal opleveren. Verschillende wetenschappers zijn inmiddels bezig het belang van dit onderzoeksveld zichtbaar te maken. Zo werkt de Nijmeegse historica Marjet Derks aan een promotieonderzoek naar dans, sport en sekse in een katholieke context tussen 1870 en 1940.³⁷ Marijke Mossink en Trudi Nederland hebben onderzoek gedaan naar de beeldvorming over gender in beleidsnota's van oud-minister d'Ancona over sport en hebben ontdekt dat mannen de maatstaf zijn voor het beleid.³⁸ Ook wordt er gewerkt aan de

35. S. Gilroy, 'The emBody-ment of power: Gender and physical activity', in: *Leisure Studies* 8 (1989), pp. 163-171; zie ook L. Miller en O. Penz, 'Talking bodies: Female body builders colonize a male preserve', in: *Quest* 43 (1991), pp. 148-163; J. Schuiteman, 'The role of self defense training in the healing process of survivors of sexual assault.' Unpublished dissertation, E. Lansing, Mich. (Department of Physical Education and Sport Sciences, Michigan State University) 1990.

36. Zie bijv. S. Cahn, 'From the "muscle moll" to the "butch" ballplayer: Mannishness, lesbianism, and homophobia in U.S. women's sport', in: *Feminist Studies* 19 (1993), pp. 343-368; Cahn, *Coming on strong*; J. Hargreaves, *Sporting females: Critical issues in the history and sociology of women's sports*. Londen (Routledge) 1994; Lenskyj, *Out of bounds*.

37. Zie ook M. Derks, 'Lenige geest vereist', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 15 (1994), pp. 413-415; M. Derks, 'Fiere sportlijven en kenauturnsters: Katholieke percepties van moderne sportbeoefening, 1910-1940', in: D.J. Wolffram (red.), *Om het christelijk karakter der natie: Confessionelen en de modernisering van de maatschappij*. Amsterdam (Het Spinhuis) 1994; M. Derks, "'Harten warm, hoofden koel." Katholieken en lichaamscultuur: dans en sport, 1910-1940', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 12 (1982), pp. 100-130; N. van Schuppen, 'Van Vrouwenvermaak tot Damesrecreatie: Een overzicht van de nederlandse ontwikkeling van sportbeoefening door vrouwen in de negentiende eeuw', in: J. Blok e.a. (red.), *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1980*. Nijmegen (SUN) 1980.

38. M. Mossink en T. Nederland, *Beeldvorming in beleid: Een analyse van vrouwelijkheid en mannelijkheid in beleidsstukken van de rijksoverheid*. Amsterdam (VUGA) 1993.

opzet van een *Gender en Sport Netwerk* waarover elders in dit tijdschrift informatie te vinden is. De initiatiefneemsters zijn Carolien Bouw (SISWO), Marian Connotte (NOC*NSF), Annelies Knoppers (Universiteit Utrecht), Trudi Nederland (Universiteit Leiden) en Joyce Outshoorn (Universiteit Leiden). Het Netwerk heeft als doel om wetenschappelijk onderzoek op dit gebied te stimuleren door gelegenheden te creëren waar geïnteresseerden met elkaar in discussie kunnen gaan. Ik hoop dat ook dit artikel zal bijdragen aan een voorspoedige ontwikkeling van onderzoek naar gender en sport in Nederland.

Rosemarie Buikema

Een sprookje zonder happy ending

De biografie van Anzia Yezierska door haar dochter
Louise Henriksen Levitas¹

'Not belonging became her identity and her subject', zo karakteriseert Vivian Gornick in 1991 een selectie uit Anzia Yezierska's (1882-1970) literaire productie. In de verhalen van Yezierska wordt inderdaad de positie van de buitenstaander steeds opnieuw belicht en gethematiseerd. Onder meer daarom is zij een van de schrijfsters die in het kader van de feministische correctie op de gevestigde cultuurgeschiedenis door feministische wetenschappers wordt geherinterpreteerd en geherwaardeerd.² Daar waar haar verhalen indertijd werden geprezen vanwege het kleurrijke exotisme (de kranten schrijven lovend over de ongepolijste emoties van de gettobewoners verwoord door 'een in het hart gedoopte pen'), wordt haar thematiek in de jaren tachtig herkend door een generatie die zich aan de door haar beschreven problematiek verwant voelt. Yezierska wordt opnieuw gelezen als de rebel die zich teweer stelde tegen elke gevestigde orde, met inbegrip van het patriarchaat. Haar verwijdering van de joods-Russische traditie en van de armoede maakt haar in hedendaagse lezingen tot een ont-heemde, verloren tussen de oude wereld die ze niet wilde en de nieuwe wereld waarin ze zich ondanks succes en geld nooit thuis heeft kunnen voelen.

Sommige Amerikaanse onderzoeksters die zich in het werk en het leven van Yezierska gingen verdiepen benaderden haar dochter Louise Levitas of stuurden haar de resultaten van hun onderzoek. Deze dochter werd toen zij vijf jaar was, na Yezierska's scheiding van Arnold Levitas, aan de vader toegewezen. Zij is dus opgegroeid in de afwezigheid van haar moeder die, mede daarom, in haar leven een complexe plaats inneemt. De informatie die Levitas via onderzoekers onder ogen kreeg strookte in veel opzichten niet met het beeld dat zij van haar moeder had. Dit verschil tussen de eigen herinnering aan de moeder en de representaties van anderen vormt dan ook de aanleiding voor de constructie van een eigen verhaal. In 1988 verschijnt *Anzia Yezierska. A Writer's Life* van de hand van Louise Henriksen Levitas, met behulp van materiaal van onderzoekster Jo Ann Boydston.

1. Louise Levitas Henriksen, *Anzia Yezierska. A Writer's Life*. New Brunswick/Londen (Rutgers University Press) 1988.

2. Met name in Amerika kent men een zekere Yezierska-revival. Zo verscheen Anzia Yezierska, *How I found America. Collected stories of Anzia Yezierska*. Introduction by Vivian Gronick, New York (Persea Books) 1991, een herdruk van *Hungry Hearts* en *Children of Loneliness* te zamen met zeven losse korte verhalen. In Nederland schreef Babs Boter in 1987 een scriptie getiteld *Zo moeder zo dochter? Twee generaties joodse immigrantenvrouwen in de Verenigde Staten omstreeks 1990*, Rijksuniversiteit Leiden, waarin zij onder meer aandacht besteedt aan de teksten van Yezierska.

Tegen de bronnen in vertellen

‘Ze was de heldin uit een typisch Amerikaans sprookje’, zo luidt de openingszin van Louise Levitas’ voorwoord bij de biografie van haar moeder. Maar: ‘haar leven was eveneens een typisch Amerikaanse tragedie’, becommentarieert Levitas vlak daarop die fase in het leven van de eens zo gevierde schrijfster waarin zij geïsoleerd leeft en haar verhalen nauwelijks nog kwijtraakt. De Assepoestermythe die het leven van Yezierska vergezelde blijkt naar aanleiding van het recente onderzoek te moeten worden bijgesteld. Zo heeft Yezierska bijvoorbeeld meer opleiding genoten en zich minder met onderbetaalde schoonmaakbaantjes onledig gehouden dan de meeste verhalen willen doen geloven. Jaren na haar moeders dood krijgt Levitas daarenboven documenten te zien waarin zich een door haar niet gekende Anzia Yezierska toont: ‘impulsief, eigenzinnig, wispelturig en jong! Tergend egocentrisch maar ook roekelozer, aantrekkelijker dan ik dacht dat mijn moeder was’ (p. 8). Vooral het lezen van brieven uit haar moeders jonge jaren werpt voor Levitas een ander licht op wat zij zich herinnert als Yezierska’s persoonlijke onvolkomenheden.

Deze confrontatie brengt Levitas op opmerkelijke gedachten. In de periode van de totstandkoming van de brieven, realiseert Levitas zich, had het levensverhaal van haar moeder nog alle kanten kunnen opgaan. Er was, fantaseert zij al lezende, voor Yezierska op dat moment nog alle gelegenheid om haar persoonlijkheid ten beste te ontwikkelen:

‘Het was de onverbeterlijke hoop op een happy ending. (...) Ik moest de overwelldigende behoefte weerstaan om woorden in haar brieven te veranderen en zodoende de kloof te dichten tussen wat zij zei en wat ze volgens mij had moeten zeggen. Alsof ik door haar te redigeren alsnog niet alleen haar lot had kunnen veranderen maar ook het mijne.’ (p. 9)

Kennelijk had Levitas in haar biografie liever een andere geschiedenis over haar moeder onthuld dan die haar strikt genomen door haar bronnen wordt gedicteerd. Zij moet zich bedwingen om het verhaal dat haar moeder in de brieven over zichzelf doet niet bij te sturen, om zodoende de bronnen een happy ending van de gebeurtenissen af te dwingen. Dat wat Yezierska volgens haar dochter/biograaf eigenlijk over zichzelf had moeten zeggen maar niet zegt, blijft overigens in dit voorwoord ongeformuleerd. De vraag rijst dan ook: wat is het dat Anzia volgens haar dochter/biograaf had moeten zeggen?

Als om over deze vragen als dochter nadrukkelijk geen uitspraak te doen verloopt het verhaal zoals biograaf Levitas dat uiteindelijk over haar moeder vertelt volgens de conventies van een historisch zo betrouwbaar en afstandelijk mogelijke biografie. Op de kaft wordt zelfs de assistentie van de historica Boydston vermeld. Alleen in haar inleiding op de biografie spreekt Louise Levitas expliciet als dochter/biograaf, evenals in het zeer korte nawoord. In de tekst zelf is er vervolgens maar op drie plaatsen sprake van een ik-verteller (ik kom terug

op de betekenis daarvan). Er wordt, behalve op die drie momenten, geen openlijk beroep gedaan op ervaringen met of herinneringen aan het biografisch subject. Wanneer de dochter wordt geboren spreekt de biograaf niet van 'ik', maar van 'her daughter' en 'Louise'. De biograaf/verteller citeert Yeziarska veel en vaak uit primaire bronnen als brieven, aantekeningen en literair werk. De biografie bezit een index en is voorzien van een notenapparaat waarin de herkomst van de citaten wordt verantwoord. De vraag waarmee de lezer van het voorwoord niettemin aan de hoofdttekst begint luidt onvermijdelijk: wat had er gecorrigeerd moeten worden in het verhaal van Yeziarska over zichzelf en wat had er anders moeten lopen in haar leven en in dat van haar dochter?

Om een antwoord te vinden op die vraag zal ik ingaan op de wijze waarop in de tekst een spanning ontstaat tussen de stem van Anzia Yeziarska zoals die middels het bronnenmateriaal in de tekst verschijnt, de geschiedenis van het personage Louise, en de positie van de verteller.

Verlaten en verlaten worden

Om deze spanning tussen de stem van Anzia, die van de verteller en die van het personage Louise te illustreren werk ik in het bestek van dit artikel de manier uit waarop de biograaf/verteller de communicatie tussen het personage Louise en het personage van de afwezige moeder door middel van de organisatie van haar tekst becommentarieert.³

Anzia, die heeft gekozen voor haar schrijverschap ten koste van een traditioneel moederschap, raakt via de filosoof/pedagoog Dewey betrokken bij een onderzoeksproject naar een Poolse immigrantengemeenschap die weigert te assimileren in de Amerikaanse samenleving. De bedoeling van het onderzoek is inzicht te verkrijgen in de problematiek van etnisch isolement. De biograaf doet hier nauwgezet verslag van. Terwijl Anzia zich overdag voor dit project inzet schrijft zij 's nachts aan haar verhalen. Zij schrijft ook aan Dewey over de voortgang van het project en vooral ook over het geluk dat haar in hem is overkomen. Dewey schrijft liefdespoëzie en liefdesbrieven terug, alles uitgebreid geciteerd. Daartussenin vindt de lezer verdwaalde briefjes van Anzia aan Arnold en aan Louise waaronder de volgende:

Liefste lieveling,
Hoe gaat het nu? Knuffelt je vader je een beetje meer? En speelt hij nu ook al eens met je? Vertel me er alles over. Je liefhebbende moeder. (p. 97)

In de context van het verslag van Anzia's absorberende activiteiten lijkt het citeren van dit soort briefjes een merkwaardige onderwerping aan de chronologie

3. In *De Loden Venus. Biografieën van vijf beroemde vrouwen door haar dochters*. Kampen (Kok/Agora) 1995 werk ik deze spanning uitgebreider uit. Omwille van de ruimte is dit aspect hier slechts beknopt toegelicht.

en de volledigheid van de geschiedenis van Anzia Yezierska. De briefjes worden in de tekst opgevoerd, letterlijk tussen de regels van het verhaal over Anzia's liefdes- en schrijversbeslommeringen door. De niet mis te verstane betekenis die de organisatie van de tekst hier echter representeert is niet zozeer de behoefte aan chronologie en volledigheid, als wel het inzicht dat Anzia's moederschap zich afspeelt in de marge van haar bestaan en in de marge van haar aandacht, al is de toon van de correspondentie met en over haar dochter nog zo liefdevol en intens. Enerzijds geeft de biograaf de lezer onomwonden inzicht in haar bronnen door middel van citaten op grond waarvan de lezer zich een beeld van het materiaal kan vormen. Anderzijds wordt door middel van de contextualisering van het materiaal de interpretatie van de feiten gestuurd en wordt de waarachtigheid van Anzia's woorden in twijfel getrokken.

Louise als dochter-personage ziet echter niet wat de verteller de lezer laat zien. Voor Louise is wat waar is en wat niet, moeilijk vast te stellen. Louise voelt zich weliswaar verraden en verlaten door het vertrek van haar moeder, maar volgens de briefjes is zij dat kennelijk niet. Kort na de scheiding van haar moeder ontvangt zij bijvoorbeeld een briefje van Anzia dat als volgt eindigt:

'Mama moet een paar maanden lang heel hard werken om iets af te maken. Maar vergeet niet, lieve schat, dat mama naar jou toe komt zodra ze maar kan. En ondertussen zijn jij en mama toch samen want wij denken immers altijd aan elkaar.
Je moeder die van je houdt. (p. 75)

Hoe kan Louise weten wie haar moeder 'werkelijk' is? In ieder geval blijkt zij gaandeweg de geschiedenis niet te zijn wie zij in haar brieven lijkt: de naar haar kind hunkerende moeder. De ontmoetingen tussen moeder en dochter lopen zelden uit op de idylle die Anzia Louise in haar brieven voorspiegelt. Als Louise vanuit het comfortabele huis van Arnold de ascetische schrijfcellen bezoekt waarin Anzia huist, voelt zij zich eerder de behulpzame moeder dan het verloren kind. Zij is degene die troost moet bieden in het eenzame leven dat haar moeder klaarblijkelijk leidt. Menig samenzijn wordt overschaduwd door beslommeringen van Anzia, zorgen om een slechte recensie, om een verhaal dat niet vorderen wil, om geld, om vrienden die haar teleurstellen. Maar daarnaast is er eveneens de gedeelde opwindings over Anzia's succes, de wandelingen langs etalages met boeken en foto's van Anzia, de uitspattingen in tearooms.

Naarmate de tekst zich van gebeurtenis tot gebeurtenis ontwikkelt blijkt de vraag naar hoe de geschiedenis anders had moeten lopen onbeantwoordbaar. Het kind Louise krijgt dit inzicht halverwege het verhaal dan ook toegeschreven. Het door Anzia verlaten worden is niet een ongedaan te maken incident maar een alom aanwezige structuur:

'Dus hoewel ondanks haar gemengde gevoelens Louise overtuigd was van haar liefde voor haar moeder wist zij – en dat wist ze vanaf haar vierde jaar toen Anzia

haar plotseling naar haar strenge vader had teruggestuurd – dat Anzia nooit volledig te vertrouwen zou zijn. (p. 214)

Achter de kinderlijke loyaliteit met de moeder blijkt Louises achterdocht zich te hebben ontwikkeld. De biograaf demonstreert met haar vertelling dat de oorsprong van de door de dochter in het voorwoord genoemde verlangen naar een happy ending zich steeds verlegt naar elders, dat met ieder mogelijk antwoord een nieuw verlangen wordt blootgelegd. In het enerzijds letterlijk citeren en anderzijds het steeds opnieuw herhalen van een voorstelling van Anzia als degene die eigenzinnig en egocentrisch is, als degene die anderen opeist en dan weer verlaat omwille van haar schrijversambities, haar zelfverwerkelijking, speelt de dochter/biograaf aanvankelijk een *fort/da*-spel. Daarmee verschaft zij zichzelf uiteindelijk de mogelijkheid het onverdraaglijke niet alleen draaglijk te maken, maar daarenboven op een creatieve en zelfconstituerende manier te gebruiken.⁴ Als verteller kan zij de hoop van de dochter op een beheersbaar verhaal van en over de moeder uiteindelijk echter laten voor wat het is: een illusie. Levitas' verhaal zal zich dan ook uiteindelijk blijken te kenmerken door een ambivalentie ten opzichte van de geschiedenis van haar biografisch subject.

De sporen van een 'ik'-verteller

Levitas maakt de complexiteit van haar positie inzichtelijk in de wijze waarop zij omgaat met haar twee rollen in het levensverhaal van Yezierska. Enerzijds is zij de kritische, goed gedocumenteerde externe biograaf/verteller, anderzijds is zij de liefhebbende maar ook in de steek gelaten dochter, een personage in de tekst. Levitas probeert deze rollen in de tekst formeel strikt gescheiden te houden. De biografie wordt verwoord bij monde van een verteller die niet spreekt over 'mijn moeder' maar over Anzia Yezierska. De biografie is getiteld *Anzia Yezierska: A Writer's Life*, een titel die de manifeste lading zeker dekt. De schrijfster Anzia Yezierska is het subject van de biografie en slechts een beperkt onderdeel daarvan is haar rol als moeder en dus de geschiedenis van 'haar dochter'. De biografie vertelt het levensverhaal van de schrijfster Yezierska en in

4. Literatuurtheoreticus Peter Brooks ('Freud's Masterplot: Questions of Narrative', in: Shoshana Felman, *Literature and Psychoanalysis. The Question of Reading: Otherwise*. Baltimore/Londen, John Hopkins University Press, 1982) wijst op het principe van herhaling en substitutie als constitutief zowel voor narrativiteit als, volgens de opvattingen van Freuds psychoanalytische theorie, voor de hantering van bedreigende ervaringen. Hij baseert zich hierbij op Freuds essay 'Jenseits des Lustprinzips' (Studien Ausgabe III, 1920, pp. 213-272), waarin deze het spel van zijn kleinzoon beschrijft. Het jongetje gooit een klosje dat aan een draad is gebonden heen en weer onder het roepen van *fort* en *da*. Het jongetje manipuleert in dat spel volgens Freud de angst om het vertrek van zijn moeder. Hij maakt een verhaal waarin hij afwisselend kan kiezen voor de rol van verlatene en verlater. Oftewel, hij transformeert zichzelf in zijn spel van hulpeloos en in de steek gelaten kind tot een actief subject dat zeggenschap heeft over de loop van de gebeurtenissen.

hooguit dertig door de tekst heen verspreide pagina's komen het leven van en de relatie met haar dochter Louise ter sprake. De verteller selecteert, rangschikt en becommentarieert wat Anzia ziet en zegt. Die verteller leek zich aanvankelijk als een ik-verteller te manifesteren, maar die 'ik' verdwijnt geruisloos vanaf het moment dat Louise wordt geboren. Louise is geen ik-figuur, maar 'haar dochter' en Louise. Zoals ik in de vorige paragraaf al aangaf blijkt de verteller zich bij nadere beschouwing maar drie keer in de biografie als 'ik' te manifesteren en wel op de volgende plaatsen.

Wanneer het gaat om Yezierska's jonge jaren geeft de verteller aan dat de schrijfster Yezierska daarover veel verschillende verhalen de ronde liet gaan. Er is daarover niet veel met zekerheid vast te stellen.

'De enige zekerheid die *ik* overigens aan verhalen van andere familieleden heb ontleend, is dat zij in Castle Garden aankwam met haar ouders, drie broers en drie zusters. Dat was ongeveer in 1890 toen ze acht à tien jaar oud was.' (p. 14)

Wanneer de eerste brief van Arnold Levitas in de tekst wordt geïntroduceerd citeert Levitas de aanhef, gevolgd door het commentaar: 'schreef *mijn* toekomstige vader'. Arnold Levitas wordt in de tekst eerst en vooral geïntroduceerd (en in de rest van de tekst geportretteerd) als vader, Louises vader. Anzia, daarentegen, is in de inleiding geïntroduceerd als heldin uit een Amerikaans sprookje, als gevierd schrijfster en, pas in derde instantie, als Louises moeder. De derde maal dat de verteller zich in de vorm van een ik-personage manifesteert ligt in het verlengde van Arnolds introductie. Arnold Levitas bedankt in een brief na een partijtje de gastvrouw voor haar gastvrijheid en vertelt onder de indruk te zijn geweest van Anzia Yezierska. Nadat de tekst van de brief is geciteerd becommentarieert de verteller: 'In het pakket brieven dat *ik* vond na zijn dood in 1934 waren er maar twee van zijn hand: deze uit 1910 en een carbonoverdruk van een andere die hij Anzia schreef vlak na de scheiding. Zij bewaarde zijn brieven nooit.' (p. 30)

De drie citaten hebben betrekking op de zekerheid van de afkomst van de ik-verteller. Er mag dan weinig zeker zijn in het relaas van Yezierska over zichzelf, er zijn een paar feiten vast te stellen. Ze had twee ouders, drie broers en drie zusters en kwam omstreeks 1890 in Amerika aan. 'Ik' weet dat vanuit *andere* familie verhalen. De 'ik' en Anzia zijn dus familie van elkaar. En wat de minnaar van Anzia betreft, dat is niet zomaar iemand, dat is 'mijn toekomstige vader'. In het derde citaat tenslotte wordt in één zin de oedipale driehoek aanwezig gesteld (ik, hij en Anzia). De 'ik' is dus het kind van Anzia en 'mijn vader'. Dit wordt echter onmiddellijk geïnterpreteerd. Het huwelijk wordt beëindigd ('the marriage had ended'), het kind wordt belast met verlangen naar de afwezige Anzia en loyaliteit met de verlaten maar strenge en onkreukbare vader. In het grote pak brieven van Anzia vindt de verteller maar twee afschriften van brieven van de hand van Arnold. De daaropvolgende zin ('Zij bewaarde

zijn brieven nooit') krijgt in de context van de biografie als geheel figuurlijke betekenis. Anzia heeft niet slechts de brieven van Arnold achteloos behandeld, zij is tevens slordig omgesprongen met zijn liefde en heeft daarmee de geschiedenis van Louise bepaald.

Ik kan niet uitmaken of verwijzingen van de verteller naar een ik-personage bedoeld of onbedoeld zijn. Ik kan wel vaststellen dat de positie van de externe verteller van de geschiedenis van Louise en Anzia in de rest van het verhaal veel dominanter is. De externe verteller treedt op vanaf het moment dat met de geboorte van Louise de vete tussen de ouders een aanvang neemt. Vanaf dat moment ook moeten er posities worden ingenomen. Vanaf dat moment komt het erop aan te weten wie bij wie hoort en wie niet. De verteller stelt zich formeel op als een instantie die boven de partijen staat en die de geschiedenis van Anzia en Louise voor zich kan laten spreken.

Of de eerdere verwijzingen naar een ik-verteller nu beschrijvingen betreffen of niet, de positiewisseling is in ieder geval symptomatisch. In de psychoanalyse worden symptomen beschouwd als plaatsen waarin het onbewuste spreekt, dat wat zich aan de censuur van het bewuste onttrekt. In *De Januskop van Oedipus*,⁵ een beschouwing over de interactie tussen psychoanalyse en literatuur, definieert Han Verhoeff het symptoom als een compromis: 'het combineert een meestal onbewuste neiging en de verdediging daartegen' (p. 5). Levitas zegt 'ik' terwijl zij later geen 'ik' wil zeggen. Zij onthult haar betrokkenheid al bij voorbaat terwijl zij in de loop van haar verhaal haar best doet zo objectief en overtuigend mogelijk haar lezers voor de positie van het kind Louise te winnen.

In het nawoord benadrukt Levitas nog eens haar loyaliteit met de moeder: die is weliswaar ambivalent maar in elk geval sterker dan die met de vader. Als verteller van Anzia Yezierska's levensverhaal laat Levitas behalve door haar vertellerscommentaren en haar structurering van de geschiedenis, middels haar 'ik'-manifestaties echter iets van haar uit het manifeste verhaal geschreven identificatie zien. De 'ik', deze complexe verzameling van posities, is degene die zowel bij de moeder als bij de vader hoort. Deze functie wordt bij de opdeling van de 'ik' in een verteller en in het personage Louise aan de laatste overgedragen.

Hoewel de verteller steeds de regisseur blijft van de gebeurtenissen, krijgt het personage Louise naarmate het verhaal in de tijd voortrolt in de moeder-dochtereisodes steeds explicieter de focalisatie. Al weet Louise niet wat de verteller weet, zij ziet en weet meer dan de andere personages:

'Soms mocht Louise er stilletjes bij zitten wanneer een verslaggever Anzia kwam interviewen, iemand die bijvoorbeeld geloofde dat Anzia werkelijk vloeren had geschrobd om haar hoofd boven water te houden. Louise gniffelde dan zachtjes in zichzelf. Niet alleen omdat Anzia volstrekt ongevoelig was voor stofwolken onder

5. Han Verhoeff, *De Januskop van Oedipus*. Assen (Van Gorcum) 1981.

het bed of waar dan ook, maar vooral ook omdat zij altijd wel iemand om zich heen had die dergelijke huishoudelijke karweitjes voor haar opknapte.' (p. 198)

In dit fragment wordt de lezer uitgenodigd bij Louise in haar stille hoekje te kruipen om van daaruit met haar mee te kijken naar de twee volwassenen. Louise vertegenwoordigt een positie waarin haar perspectief op Anzia is gekleurd door enige afstand. Ze ziet hoe Anzia een journalist met succes een heldenverhaal op de mouw spelt en moet daar weliswaar om lachen, maar dit lachen valt niet helemaal samen met Anzia's plezier het verkeerde verhaal te vertellen. Anzia krijgt hier door Louise een wat dubbelzinnige eigenschap toegeschreven. Zij memoreert dat Anzia anderen maar al te graag laat opknappen waar zij zelf geen zin in heeft. Louise verovert gaandeweg de tekst een positie als subject dat de gebeurtenissen, evenals de verteller, vanuit een eigen standpunt waarneemt en de lezer kan aanspreken. In de biografie is er dus weliswaar niet expliciet sprake van een dochter/verteller, maar wel van verschuivingen in de focalisatie van de verteller naar de dochter.

Deze verdubbeling van de 'ik', in een verteller die een dwingend appèl doet op de lezer, en in een personage in het verhaal dat de lezer op meer subtiële wijze voor zich inneemt, deze krachtmeting tussen agressie tegen en gedeeltelijke identificatie met het hoofdpersonage, verbindt Verhoeff met de representatie van de problematiek van wat hij noemt de *abandon*, de verlatene. Het verhaal van de *abandon* correspondeert met dat van het jongetje met het klosje dat *fort/da* roept en door middel van zijn fantasie verschillende posities creëert met behulp waarvan hij zijn verlatingsangst tracht te transformeren in een actieve positie.

De problematiek van de *abandon* wordt door Freud verwoord als die van 'de vondeling', in de fantasie van de *Familienroman*. In zijn essay 'Der Familienroman der Neurotiker' (1908) beschrijft Freud de structuur van de fantasieën van het in de ouders teleurgestelde kind. Deze fantasieën verdwijnen normaliter in de loop van de ontwikkeling van het kind en zijn nodig om zich aan de al te grote invloed van de ouders c.q. de vader te ontworstelen. In de literatuur duiken deze verdrongen fantasieën echter weer op, zoals met name Marthe Robert (*Roman des origines et origines du roman*. Parijs, Bernard Grasset, 1972) heeft laten zien in haar analyse van de *roman familial* in de negentiende-eeuwse realistische literatuur.

Verhoeff noch Robert vallen echter over de merkwaardige sekspecificiteit die Freud in zijn analyse van de *Familienroman* inschrijft.⁶ Ten eerste zou het meisje minder behoefte hebben over de aard van haar afkomst te fantaseren.⁷

6. Wie dat wel doet is Marianne Hirsch, *The Mother/Daughter Plot. Narrative, psychoanalysis, feminism*. Bloomington/Indianapolis (Indiana University Press) 1989. Haar werk komt in *De Loden Venus* aan de orde.

7. 'Die Phantasietätigkeit der Mädchen mag sich im diesem Punkte viel schwächer erweisen.' Sigmund Freud, 'Jenseits des Lustprinzips', Studien Ausgabe III, 1920, pp. 213-272, citaat op p. 224.

Ten tweede zouden de vergeldingsfantasieën ten opzichte van de in gebreke blijvende ouders eerder op de vader dan op de moeder zijn gericht.⁸

Zoals uit de tot nu toe uitgevoerde analyse van het verhaal van het personage Louise zowel als dat van de verteller is gebleken, zijn gevoelens van ambivalentie niet uitsluitend voorbehouden aan zonen ten opzichte van hun vaders. In het verhaal van de auctoriële verteller kreeg de door het personage Louise verdrongen agressie jegens de moeder een plaats naast de gevoelens van verwantschap en loyaliteit. Louise en de ik-verteller verklaren zich trouw aan Yezierska als moeder, terwijl de auctoriële verteller deze kindertrouw, gezien de woorden en de daden van Yezierska, als onhoudbaar representeert. Naarmate de fantasie en de geschiedenis verder uit elkaar lopen blijkt de voor het kind noodzakelijke oppositie tussen eigen en vreemd, vriend en vijand, te vervagen, zoals we hebben kunnen opmaken uit de focalisaties van de opgroeiende Louise.

Voor de verteller zal parallel aan deze ontwikkeling in het personage Louise, bij de beschrijving van Anzia Yezierska als auteur de grens tussen feit en fictie evenmin scherp te trekken zijn. In de volgende en laatste paragraaf zal ik illustreren dat de identiteit van de moeder in het verhaal van het verlaten kind uiteindelijk even geheimzinnig kan zijn als die van de vader. En vooral: dat ook de relatie tussen moeder en dochter om verhalen vraagt.

Het ware verhaal van de fictie

Behalve op Anzia's brieven baseert Levitas zich in de reconstructie van Anzia's geschiedenis op haar fictie. Aan de Inleiding vooraf gaat een *Reader's Note* waarin de biografe het gebruik van fictie als biografische bron als volgt verantwoordt: 'Hoewel Anzia Yezierska's ogenschijnlijk autobiografische werk altijd fictioneel was, waren er wel degelijk stukjes waarheid in vervat. Op een deel daarvan berust deze vertelling over haar leven.' (p. vii) Yezierska's werk leek autobiografisch, dat wil in dit verband zeggen gebaseerd op de ooit gebeurde evenementen in haar leven, maar was dat niet. Haar werk was altijd fictioneel. Anderzijds meent de biografe het recht te hebben uit te maken waar die fictie niettemin aan herkenbare feiten is ontleend.

De meest in het oog lopende stijlwisselingen in de tekst zijn die tussen de passages waar Yezierska als schrijfster van brieven en als schrijfster van fictie wordt beschreven. Daar waar Yezierska als schrijfster van fictie aan het woord komt, krijgt zij zowel recht van spreken als geloofwaardigheid. Het latente verhaal van de dochter klinkt hier, zoals ik zal laten zien, op geheel andere wijze in het beeld van de moeder door.

Zoals Levitas in de Inleiding al heeft aangegeven is het leven van haar moeder in kranten beschreven als een sprookje, als een exemplum van de Ame-

8. 'Die Vaterschaft ist immer ungewiss, die Mutterschaft steht ganz sicher.' Ibidem, p. 225.

rikaanse droom waarbij Amerika geldt als de grond waarop zich het onmogelijke kan voltrekken. In interviews voedt Yeziarska het sprookje van de Amerikaanse droom door over zichzelf te vertellen als het onopgeleide, joodse getto-kind, dat na veel ontberingen en onverzettelijk ploeteren uiteindelijk wordt herkend als natuurtalent. Zij blijft zich in het openbaar steeds bevreemd tonen over haar rijkdom en haar succes, hetgeen bijdraagt aan de eindeloze reproductie van een beeld van Yeziarska als eenvoudige Assepoester. Yeziarska zelf geniet daarvan. Dat wat zij bedenkt en vertelt gaat middels de pen van anderen een heel eigen leven leiden, wordt de waarheid over háár leven. Haar biografie ontleent haar dit plezier geenszins. Het is tenslotte de hang naar *success stories* van het Amerikaanse publiek die verantwoordelijk is voor het floreren van de Assepoester-mythe rond Yeziarska. Haar levensverhaal verwijst wat dit betreft eerder naar de verhalen waaruit het is ontstaan dan naar een geleefde werkelijkheid.

Dit tracé, dit complex van verhalen resulterend in de geschiedenis van de schrijfster Yeziarska, kan weliswaar door de biografie worden achterhaald; wie Yeziarska is blijft echter onbeslist. Deze onbeslisbaarheid is dan ook het effect van de tekst zoals Levitas die over Yeziarska als auteur van fictie schrijft. Het verhaal zoals de biograaf dat over het leven van de schrijfster Anzia Yeziarska construeert, benadrukt de fictie van Yeziarska's zelfportret de facto en de feitelijke waarheid in Yeziarska's fictie. De betekenis van de plotseling milde en instemmende stijl van de tekstpassages over het schrijverschap van Yeziarska voegen aan die constructie echter de betekenis toe, dat voor zover Anzia al voor de ander kenbaar is, zij degene is die ficties produceert. In haar literaire werk blijft ongewis wat waar is en wat niet. Soms refereert zij twee of drie keer in verschillende verhalen aan een zelfde gebeurtenis die elke keer een andere afloop krijgt. Dus hoewel haar werk sterk autobiografisch is getint, blijft de relatie met de werkelijkheid wat betreft de precieze toedracht van de gebeurtenissen minder omschreven dan in het genre van de brief. Of haar ficties nu samenvallen met traceerbare feiten of niet, Anzia Yeziarska verschijnt eerst en vooral als een fantaste, een verhalenvertelster, een schrijfster. In haar fictie spreekt zij de enig kenbare waarheid over zichzelf. Het verhaal óver haarzelf kan dan ook alleen een fictie zijn, maar dan wel een fictie die de waarheid van de onwaarheid onthult. Dat is het inzicht in het levensverhaal van Anzia Yeziarska dat Levitas' tekst oplevert.

Dat Anzia zelf niet anders dan als verhaal te kennen is, betekent niet dat haar autobiografische werk onbruikbaar is als biografische bron. Haar inzichten in de tijd waarin zij leeft en de wijze waarop zij de verhoudingen schetst tussen de mensen in de getto's en die daarbuiten, spreken duidelijker in haar fictie dan in haar brieven en haar mondelinge verhalen over zichzelf. Yeziarska's fictie is inhoudelijk en stilistisch juist gewaardeerd om de les die daaruit kon worden getrokken voor de toenmalige actualiteit. Na het uitkomen van *Hungry Hearts* in 1920 schrijft John Crane, van *Hearst Newspapers*, bijvoorbeeld: 'Laat niemand

het lef hebben over de problematiek van immigratie te spreken of te schrijven die *Hungry Hearts* niet gelezen heeft.' (p. 149) Levitas' keuze om voor de reconstructie van de context waarin zich het leven van Yeziarska moet hebben afgespeeld onder meer uit het materiaal en de receptiegeschiedenis van haar fictie te putten, sluit aan bij de manier waarop het werk van Yeziarska in haar tijd werd gewaardeerd en ontvangen. Tegelijkertijd, en dat is de laag die de biografie in dit verband aan de betekenis van Yeziarska's werk toevoegt, garandeert de fictie als bron een visie op Yeziarska die suggereert dat zij niet is wie zij zegt te zijn. Die visie wordt door de biograaf/verteller echter niet zo luidkeels verwoord als in de commentaren op Yeziarska's niet-fictionele geschriften.

In haar fictie etaleert Yeziarska een, niet alleen voor haar critici maar op een andere manier kennelijk ook voor de biografie, emotionele waarachtigheid die geloofwaardig is en die dus niet geamendeerd hoeft te worden. Er is in plaats daarvan ruimte voor inleving en begrip voor Anzia's keuze voor het schrijverschap. Deze bezetenheid is haar voorgeleefd en vindt alleen al daarin een legitimatie. De verteller wijst erop dat het schrijven van Anzia en de religieuze studie van vader Yeziarsky op soortgelijke wijze een tempel vormen, een heiligdom waarin beschutting wordt geboden tegen een onherbergzame wereld (p. 251). Levitas schenkt bovendien aandacht aan de parallel tussen Anzia's bezetenheid van het schrijven, de daarbijbehorende egocentrische leefwijze en monomane preoccupatie met de Talmud van vader Yeziarsky (p. 209). Tussen beide bestaat echter een groot contextueel verschil. Een dergelijke monomanie heeft voor vaders andere consequenties dan voor moeders. Voor Anzia heeft haar roeping haar niet alleen steeds opnieuw gemaakt tot iemand die verlaat, uiteindelijk domineert haar positie als verlatene haar positie als schrijfster. Niemand heeft het lang bij haar veeleisendheid kunnen uithouden. Haar bekendheid neemt af en uiteindelijk sterft zij in de stilte die zij haar leven lang met haar verhalen heeft trachten te bestrijden. De taal heeft haar uiteindelijk niet het huis kunnen bieden dat zij zocht.

Uit de aantekeningen voor een laatste niet voltooid verhaal citeert Levitas: 'Het enige dat restte was stilte. Ik kende die stilte. Ik was er mijn leven lang voor op de loop gegaan.' (p. 298) Aan het einde van Anzia's leven, door blindheid afgesneden van het schrijverschap, is het vooral haar dochter bij wie Anzia nog gehoor vindt voor haar verhalen. Vaak belt ze Louise op, als ze wakker wordt, verloren, midden in de nacht. Naarmate Anzia ouder wordt gaat haar verhaal middels de focalisaties van het personage Louise over in dat van Louise. De tekst eindigt na een citaat uit de aantekeningen van Yeziarska waarin zij zich afvraagt wie en wat zij is, met een cursief gedrukt: 'Het werkelijke raadsel ben je zelf' (p. 300), waarvan niet meer duidelijk is of daarin de verteller c.q. Louise of Anzia aan het woord is. Haar focalisaties zijn samengevallen. Anzia Yeziarska is wie Louise Levitas haar laat zijn: een onopgelost raadsel.

Er is een tweede spoor dat van de milde toon met betrekking tot Anzia's schrijverschap uiteindelijk leidt naar een contiguiteit van het verhaal van de ver-

teller en dat van het personage van de dochter. Yezierska's werk steunt zoals gezegd sterk op autobiografische gegevens: het joodse gettoleven, het immigrantenbestaan, het schrijverschap, de plotselinge roem en rijkdom. Totaal afwezig echter is de ervaring van het moederschap. In de geciteerde briefjes aan de kleine Louise spreekt Yezierska van een exclusieve onverbreekelijke moeder-dochterband. In haar op autobiografisch materiaal geënte fictie blijft deze band echter onzichtbaar en onverwoord. De biografe maakt hier geen enkele opmerking over.

Wel legt zij min of meer terloops een door Yezierska ingegeven relatie tussen schrijfster- en moederschap. Ogenschijnlijk ter illustratie van de leegte na het schrijven van *Breadgivers* – het verhaal van het conflict tussen een koppige orthodox-joodse vader, trouw aan duizendjarige tradities en zijn net zo koppige dochter, produkt van de Nieuwe Wereld – citeert zij Yezierska uit *Red Ribbon on a White Horse* waarin zij terugkijkt op de periode na het verschijnen van *Breadgivers*:

'Ik had het gevoel met dit boek verantwoording te hebben afgelegd voor de keuze mijzelf te verharden en alleen door het leven te gaan. Mijn zusters, die volgens de wens van mijn vader waren getrouwd, brachten hun leven door in zwangerschap en armoede. Mijn kinderen waren de mensen over wie ik schreef. Ik gaf mijn kinderen, uit eenzaamheid geboren, even veel van mijn leven als mijn gehuwde zusters deden.' (p. 219)

Dit citaat te midden van een verhandeling over Yezierska's schrijverschap zegt minder over de leegte na het schrijven van elk boek dan over de onzichtbaarheid die Louise als dochter in dat schrijven behouden heeft. Mijn kinderen zijn de mensen over wie ik schrijf, zegt Yezierska. Mengsels van Waarheit en Dichtung. Spruiten van haar fantasie. De tekst vervolgt echter: 'Dus na de geboorte van *dit laatste kind (...)*', alsof niet de personages, de onzichtbare fantasmatische constructies, maar de materie, de boeken zelf, Louises aandacht-eisende broers en zussen zijn.

Dit lijkt op andere momenten in de tekst voor Louise inderdaad het geval. Als Louise negentien is helpt zij Yezierska bij de afwerking van *All I Could Never Be*, zoals zij haar moeder wel vaker hielp en zoals zoveel mensen voor en na haar dat hebben gedaan. De eis die Yezierska stelde aan de helpers was dat deze haar gedachten structureerden maar verder zelf onzichtbaar bleven. Voor iedereen een weinig dankbare positie, 'maar het was extra moeilijk voor een onvolwassen dochter aan wie haar moeders manuscripten zich altijd op een ongelukkige manier hadden opgedrongen' (p. 241). De manuscripten zelf breken in de moeder-dochterrelatie in als zichtbare vormen van Anzia's aan taal gewijde leven. In dit geval een taal waarin Yezierska's moederschap zich niet heeft laten representeren en een taal waarmee Yezierska altijd in gevecht was. De relatie tussen schrijfterschap en moederschap betekent in het geval van Anzia en Louise dat Louise haar plaats als dochter niet zozeer heeft moeten delen met, als

wel heeft moeten afstaan aan het geschreven woord. Zij is een volstrekt inwisselbare gesprekspartner over dat geschreven woord, een van de 'handholders' zoals Levitas hen noemt, die Yeziarska uit de chaos van haar gedachten leiden. Door een boek te schrijven over Yeziarska als schrijfster maar ook over haar leven met en zonder anderen, onder wie haar dochter Louise, kan Levitas zich meten met de papieren kinderen van haar moeder, die evenals de biografie zijn geïnspireerd door het leven van Yeziarska. Zij heeft in dat leven echter een fundamenteel aspect ingeschreven: Yeziarska's moederschap.

Yeziarska heeft dit facet van haar leven en haar persoonlijkheid in haar verder zo autobiografische fictie niet expliciet aan de orde gesteld maar ook niet expliciet ontkend. De ruimte die daardoor voor het verhaal van de dochter is opengelaten lijkt mij cruciaal voor het affirmatieve aspect van Levitas' visie op Yeziarska als schrijfster en als moeder. Dat Louise als kind nauwelijks een plek krijgt in het leven en helemaal geen plek krijgt in het autobiografisch werk van de schrijfster Yeziarska, is in dat werk leesbaar en zichtbaar. De biograaf laat Yeziarska middels haar werk onbecommentarieerd aan het woord. Juist daardoor creëert zij de erkenning van de lezer voor de herschrijving van Yeziarska's geschiedenis door de dochter. Wat die aan het verhaal van Yeziarska heeft bij te dragen spreekt in de context van het verhaal van de moeder voor zich: Yeziarska spreekt weliswaar over haar eigen dochterschap maar er is nauwelijks sprake van een vanuit het perspectief van de moeder vormgegeven moeder-dochterrelatie. In de taal die haar ter beschikking stond heeft Yeziarska slechts een deel van haar geschiedenis tastbaar kunnen maken. Door de afwezigheid van Anzia's moederschap op inhoudelijk, stilistisch en verteltechnisch niveau in de tekst in te schrijven is de moeder-dochterrelatie alsnog als thema in het levensverhaal van Anzia Yeziarska aanwezig gesteld. Door over zichzelf te schrijven in de derde persoon heeft Levitas het kind Louise bovendien als identificeerbaar personage in het verhaal van Anzia Yeziarska geplaatst. Aan het eind van het verhaal neemt dit volwassen geworden kind de fakkel van de moeder over. Zij beheerst meer en meer het perspectief op de gebeurtenissen, waarmee de vestiging van haar positie als verteller, als vormgeefster van haar eigen subjectiviteit, in de plaats komt van een expliciete drang om de woorden van haar moeder te corrigeren. Het vertellen zelf verandert het perspectief op de geschiedenis en zet een proces in gang waarin de posities van de verteller, de moeder en de dochter ten opzichte van elkaar verschuiven.

Met het schrijven van het verhaal over de moeder ontdoet Louise Levitas zich van de dochterpositie. Aan het eind van de tekst is Louise niet meer zozeer een personage in het verhaal van Anzia als wel een vrouwelijk subject met een eigen verhaal. Door de moeder zowel als moeder en als schrijfster in het leven te roepen, door de moeder-dochterband in het schrijfterschap in te schrijven, is deze tegelijkertijd productief gemaakt voor de constructie van een eigen afgegrensde identiteit.

Besprekingsartikelen

Joke J. Hermsen

Creatief met Freud?

Psychoanalyse en feminisme

Bespreking van: Teresa Brennan, *The Interpretation of the Flesh. Freud and Femininity*. Londen (Routledge) 1993; Rachel Bowlby, *Still Crazy after all these Years*. Londen (Routledge) 1993; Gerardine Meaney, *(Un)like Subjects*. Londen (Routledge) 1994; *Allure*. Jaarschrift Vrouwenstudies Letteren. 'Psychoanalyse en feminisme'. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1993

Toen ik onlangs in een Zuidfranse boekhandel bij de onvermijdelijk hoge en al even brede kast 'Psychoanalyse' was aanbeland, viel mijn oog al gauw op een prominent uitgestalde stapel nieuwe uitgaven over 'de psychoseksuele ontwikkeling van het meisje', voor het merendeel afkomstig van het prestigieuze instituut voor psychoanalyse te Parijs. Terwijl ik vanuit mijn linkerooghoek mijn tweejarige dochter in de gaten hield, die zich – nu al! – over de occulte godsdiensten meende te moeten ontfermen, wierp ik met mijn rechteroog een blik in de inhoudsopgaven van deze veelbelovende nieuwe lectuur. Sinds kort zelf geconfronteerd met het fenomeen 'opgroeiend meisje', hoopte ik, tegen beter weten in, eens een ander perspectief op dit doorgaans wat eenzijdige maar bovenal zo treurige verhaal te krijgen. Ik kwam echter bedrogen uit. Wat dacht u van titels als: 'Het aanvaarden van de penisnijd' of 'Tussen tekort en leegte'? Ook 'Noodzakelijke castratie: een herbezinning' leek niet onmiddellijk de zo vurig verlangde nieuwe benadering te bieden.

Na een vluchtig doorbladeren van de boeken en tijdschriften bleek al gauw dat 25 jaar kritiek op en geploeter met de Freudiaanse theorie door uiteenlopende schrijfsters als Irigaray, Kofman, Olivier en Clément het bolwerk van de Franse psychoanalytische vereniging nauwelijks heeft weten te slechten. Met een olifantengeduld waar je bijna respect voor zou krijgen, herkauwen de dames en heren daar nog altijd de eeuwige waarheid waarmee Freud al honderd jaar geleden het meisje stigmatiseerde, en die kort gezegd neerkomt op: penisnijd heb je, ben je en zul je krijgen. Thuisgekomen boog ik mij over de stapel Engelse boeken over psychoanalyse en feminisme die ik voor het *Tijdschrift voor*

Vrouwenstudies zou recenseren en die mij de hele zomer al met hun zwarte Routledge-ruggen hadden liggen aanstaren. De stapel vormt slechts een kleine greep uit de door de uitgeverij aangeboden psychoanalytische lectuur, maar kan representatief voor het gehele aanbod worden genoemd. *Still Crazy after all these Years* van Rachel Bowlby en *(Un)like Subjects* van Gerardine Meaney zijn duidelijke voorbeelden van de wijze waarop de Freudiaanse theorie de afgelopen tien jaar bij Vrouwenstudies Letteren is binnengehaald. De inzet daarbij is niet zozeer om auteurs van literaire werken op de divan te leggen – een vorm van ‘psychokritiek’ die in de jaren zestig en zeventig met name in Frankrijk bedreven werd¹ – maar om bepaalde thema’s, personages of narratieve plots van het werk zelf met behulp van de psychoanalytische theorie nader te interpreteren.

Op zich ligt deze interesse van literatuurwetenschappers voor de psychoanalyse als interpretatiemethode voor de hand. Freud zelf heeft zich zijn hele leven voor de kunst en met name voor de literatuur geïnteresseerd. Toen men hem vroeg wie zijn leermeesters waren, antwoordde hij met een groot gebaar naar zijn boekenkast, waarin alle monumenten uit de wereldliteratuur gerangschikt stonden. Voor Freud is elk kunstwerk, dus ook elke literaire tekst, een uitdrukking van een in het onbewuste weggedrukt verlangen. Derhalve kan dit werk als zodanig ‘gepsychoanalyseerd’ worden. Bovendien schroomde hij niet te veronderstellen dat de neurotische symptomen van een hoofdpersonage volledig samenvallen met die van de auteur. Hoewel er bij een dergelijke tekstuele analyse nauwelijks sprake kan zijn van enige *Austausch der Worte* – de dialogische situatie tussen analysant en analyticus die zo belangrijk is voor de therapie – meende Freud toch te kunnen stellen: ‘Zeg mij wie je schept, en ik zal je zeggen wie je bent.’ Een standpunt dat bijvoorbeeld duidelijk naar voren komt in zijn interpretatie van de Hamlet van Shakespeare.² Het was Freud er dan ook meer om te doen de persoon achter het werk te ‘grijpen’ dan beschouwingen over bijvoorbeeld de esthetische aspecten van een tekst te schrijven.

Feministische literatuurwetenschappers die de psychoanalytische theorie inzetten voor hun tekstinterpretaties onderschrijven deze houding van Freud niet. Zij willen niet zozeer de auteur, als wel de tekst zelf laten ‘spreken’. Hier toe maken zij wel gebruik van bepaalde psychoanalytische inzichten – zoals bijvoorbeeld van de droomtechnieken van de verschuiving en de verdichting of van neurotische symptomen als fetisjisme en melancholie – om bepaalde aspecten van een tekst met elkaar te verbinden of om tot een interpretatie van vermeende ambivalenties of verhullingen te komen. Behalve de hierboven genoemde Engelse wetenschappers Bowlby en Meaney, staan ook de auteurs van

1. Men trad hiermee in feite in de voetsporen van Freud zelf, die in 1910 zijn eerste psychoanalytische biografie van Leonardo da Vinci publiceerde. Een bekend voorbeeld van een Franse ‘psychokritiek’ is de omvangrijke studie van Flaubert door J.P. Sartre, *L’idiot de la famille*. Parijs (Gallimard) 1971.

2. Het toneelstuk werd vlak na de dood van de vader van Shakespeare geschreven en getuigt van de neurotische symptomen van rouw en melancholie die zo’n verlies veroorzaken. Zie hierover Julia Kristeva, *Liefdesgeschiedenissen*. Amsterdam (Contact) 1991.

het eerste – en voorlopig laatste? – nummer van het Jaarschrift voor Vrouwenstudies Letteren, genaamd *Allure*, deze manier van werken voor.

Mieke Bal, die in deze bundel een heldere inleiding biedt op de vele ‘relatieproblemen’ tussen psychoanalyse, letteren en feminisme, noemt onder meer de door de psychoanalyse overgeleverde ‘vrije-associatiemethode’, die vruchtbaar zou zijn voor feministisch georiënteerd tekstonderzoek. Deze associërende manier van interpreteren ‘heeft aandacht voor details en onverwachte, soms ogenschijnlijk incoherente elementen en samenhangen’ (p. 94). Hoewel het niet duidelijk wordt waarom dit specifiek voor feministen zo’n ‘prachtig model voor interpretatie’ is en waarom juist ‘Vrouwenstudies zich erin zouden moeten verdiepen’ (p. 95), maakt zij aannemelijk dat een dergelijke methode interessante tekstanalyses op kan leveren. De psychoanalytisch georiënteerde leesmethoden bieden zoals uit al deze boeken blijkt kortom mogelijkheden te over om met teksten ‘aan de gang te gaan’. Terwijl de klinische psychoanalyse een zachte dood lijkt te sterven en psychiatrische instellingen in toenemende mate hun toevlucht zoeken in psychofarmaca, maakt het erfgoed van Freud bij Vrouwenstudies een sprankelende wedergeboorte door.

Het probleem ligt echter, in de woorden van Bal, bij de ‘specifieke inhoud van de psychoanalyse’ (p. 92), want die heeft – u weet het al lang – weinig fraais voor vrouwen in petto. Waar het mij om gaat in dit besprekingsartikel is de vraag hoe de diverse auteurs dit dilemma weten te omzeilen. Hoe kun je met andere woorden de methoden of analyse-instrumenten van de psychoanalyse inzetten voor eigen tekstinterpretaties, zonder dat je de inhoud van diezelfde theorie aangaande de constituerende van een vrouwelijke subjectiviteit kunt of wilt onderschrijven? Dat dit in feite onmogelijk is, blijkt wel uit bijna alle hier besproken werken, want de meeste auteurs zien zich uiteindelijk gedwongen ook de inhoud van de theorie aan de kaak te stellen. Soms blijft het slechts bij het uiten van gloeiende verontwaardiging (Bowlby) of wordt er slechts een min of meer fatalistische positie ingenomen (Brennan), maar andere auteurs trachten door ‘fantasievol’ met de fallus om te springen aan dit dilemma te ontsnappen (Dame, Hoogland, Lord en Meany).

Duidelijk wordt in ieder geval wel dat men zich alleen van de psychoanalyse wil bedienen, als deze omgevormd wordt tot een voor vrouwen acceptabele theorie over de totstandkoming van hun psychoseksuele identiteit. Ik zal hier dan ook proberen na te gaan wat de winstpunten van een dergelijke ‘kruisbestuiving’ tussen feminisme en psychoanalyse kunnen zijn. Kernpunt daarbij is de vraag of de hier besproken werken daadwerkelijk veranderingen weten aan te brengen in het eenzijdige scenario van de psychoanalyse, dat ook anno 1994, zoals bleek uit mijn kortstondige boekhandelbezoek, de vrouw nog steeds wil vastpinnen op noties als tekort, gebrek en penisnijd. Zijn de verschillende auteurs met andere woorden in staat geweest zo ‘creatief met Freud’ om te gaan, dat zij zich niet voor de zoveelste keer in de uitzichtloze strijd om de fallus werpen?

De oplossing van het raadsel

Wat dat betreft mag iets verwacht worden van de theoretica Teresa Brennan. Het basismateriaal van haar boek *The Interpretation of the Flesh. Freud and femininity* is – de ondertitel spreekt voor zich – het werk van Freud. De opzet van haar boek is bescheiden te noemen, want zij lijkt er voornamelijk op uit te zijn Freuds gedachtenontwikkeling over het sekseverschil en met name over vrouwelijkheid nogmaals op een rijtje te zetten om daarmee de *riddle of femininity* definitief van haar sluiers te ontdoen. We krijgen het hele verhaal zorgvuldig gedetailleerd en van veel noten voorzien nogmaals van a tot z verteld. Voor wie zich nog niet eerder in Freuds theorie over de vrouw verdiept had, is dit boek dan ook een handzame gids die behulpzaam kan zijn bij het vinden van een weg door het oerwoud van Freuds vaak zo ambivalente uitspraken over het sekseverschil. Teleurstellend is echter dat Brennan nauwelijks aan een fundamentele kritiek op Freuds gedachtengoed is toegekomen en dat zij aan het einde van haar boek de conclusie trekt dat ‘vrouwelijkheid’ in feite een soort ziekte is, ‘that bears all the marks of pathology’ (p. 216) en die ‘met name vrouwen treft’ (sic). Die conclusie lijkt in eerste instantie verbazingwekkend, maar hoeft dat bij nadere lectuur niet te zijn, omdat Brennan in feite Freud trouwhartig blijft volgen door onder meer de penisnijd als onoverwinbare hindernis op de voorgrond te plaatsen en deze zelfs een ‘biologische factor’ (p. 222) noemt.

Men herinnert zich ongetwijfeld Freuds latere tekst *Die Weiblichkeit* (1933), waarin hij zijn ‘verrassende ontdekking van de penisnijd’ aan ons openbaart, die hij vervolgens als grondmotief voor de *Abwendung* van de moeder en de constitutie van de vrouwelijke identiteit naar voren brengt. Het meisje zou haar moeder verwijten dat zij geen penis heeft gekregen en dat zij haar zo slecht bedeed heeft, kortom dat zij haar ‘als Weib geboren hat’. Dankzij haar penisnijd kan zij de symbiotische eenheid met de moeder doorbreken, en een eigen identiteit gaan vormen. Het begin van de vorming van de vrouwelijke identiteit is dus gestoeld op een zichzelf en het eigen geslacht ontkennend principe en ‘deze zal ook tijdens haar verdere leven niet aan kracht inboeten’. Deze visie drijft Freud tegen het einde van zijn lezing nog op de spits als hij de grote teleurstelling beschrijft van de moeder die een dochter baart, ‘want alleen een zoon kan de moeder volledig bevredigen’. De zoon kan haar van haar ‘mannelijkheidscomplex’ af helpen, door haar via zichzelf alsnog de penis te schenken. Het ware ‘raadsel van de vrouw’ blijft voor mij hoe vrouwelijke auteurs als Brennan hier op min of meer kritiekloze wijze in mee kunnen gaan. Wordt het niet eens tijd ons oor tevens te luisteren te leggen bij psychoanalytici die niet zo vanzelfsprekend de premissen van de penisnijd en de castratie hebben onderschreven?

Ruim tien jaar geleden verscheen er immers ook al een boek over Freuds ‘raadsel van de vrouw’, maar ditmaal heette de ‘riddle’ een ‘énigme’, want de auteur was Frans. Hoewel Brennan één noot wijdt aan Sarah Kofmans *Enigme*

de la femme uit 1980, gaat zij nergens in op haar uitvoerige uiteenzetting van Freuds benadering van de vrouw, noch op haar fundamentele kritiek aan het adres van Freud wat betreft zijn dogmatische conceptualisering van de penisnijd. Merkwaardig. De helft van de hoofdstukken van Brennans boek – *riddle* voor en *riddle* na – verwijzen direct naar een ander boek, en er wordt nog geen korte beschouwing aan gewijd? Nee, want Kofman verzet zich in *Enigme de la femme* sterk tegen de gedachte dat vrouw-zijn gedefinieerd wordt door penisnijd, hetgeen zij een *idée fixe* en een *spéculation délirante* noemt. Volgens Kofman vervalt het meisje alleen in penisnijd als zij een verklaring zoekt voor het minderwaardigheidsgevoel dat haar door de sociale omgeving wordt opgelegd. Evenals Simone de Beauvoir in *De tweede sekse*, ziet zij de penisnijd van het meisje eerder als een expliciete bevestiging van het sociale voordeel van het mannelijke geslacht, dan als een impliciete erkenning van een vrouwelijke inferioriteit, zoals Freud ons wilde doen geloven. Dat is de reden waarom zij het concept van de penisnijd van Freud – waarvan hij vaker heeft benadrukt dat deze *voorafgaat* aan elk sociaal onderscheid, hetgeen in zekere zin een logische gedachtengang is, omdat deze volgens hem immers al plaatsvindt voor de vorming van identiteit en toetredt tot de sociale en symbolische orde – een *idée fixe* noemt, waarmee Freud slechts zijn hypothese van het castratiecomplex en het primaat van de fallus wilde bevestigen.

Dergelijke kritische geluiden waren overigens ook al in Freuds eigen tijd te horen; psychoanalyticae als Karen Horney, Melanie Klein en Lou Andreas Salomé hadden ook nogal wat op Freuds castratieverhaal aan te merken. Brennan stelt echter gemakshalve dat er in zijn tijd ‘a general recognition of penis-envy’ (p. 47) was en wringt zich vervolgens in voor mij onnavolgbare bochten om nog een positieve draai aan haar verhaal te geven. Zij erkent nogmaals dat vrouwelijkheid een last is die op onze schouders rust maar die we – als we maar goed ons best doen – ‘van onze schouders kunnen tillen’ (p. 239). Hoe, vertelt zij er niet bij. Ga er maar aan staan, al nijdend en tekort schietend. Zo’n advies heeft dan ook weinig waarde en biedt zeker niet de nieuwe benadering waar Vrouwenstudies haar voordeel mee kan doen, omdat het op geen enkele manier de fundamenteën van Freuds vertoog zelf aantast.

Nog niet gek genoeg

Zou Toril Moi, die het Franse gedachtengoed onder andere op het Britse continent introduceerde, ooit hebben kunnen vermoeden dat zij hiermee in feite de voorwaarden schiep voor een groeiend minderwaardigheidsgevoel bij Engelse academicae? Rachel Bowlby in *Still Crazy after all these Years* lijkt er moeite mee te hebben niet onder het intellectuele ‘moedervertoog’ van haar Franse collegae uit te kunnen kruipen. Waarom zou ze anders als een freudiaans ‘nijdende’ vrouw uitroepen: ‘What do the French make us think that we lack? What do

we see in them? What do we want of them?'. In zo'n sfeer is de 'moedermoord' nooit ver weg en Bowlby neemt hiertoe – overigens niet zonder humor – de bekende botte bijl ter hand. Wat stellen ze nu eigenlijk uiteindelijk allemaal voor, die Franse *ladies*, zo vraagt zij zich af. Irigaray wordt vervolgens in enkele zinnen afgedaan als een essentialiste; Cixous wordt te anarchistisch bevonden met haar 'vrouwelijke schrijven' en Kristeva, ach Kristeva is eenvoudigweg te arrogant voor ons Engelsen. Bovendien kun je met al die fraaie Franse verhalen politiek niets uitrusten, en: 'Well, we never liked them very much in the first place' (p. 122). Aan het einde van haar hoofdstuk 'The Judgement of Paris', realiseert Bowlby zich echter dat zij met dergelijke opmerkingen de afhankelijke positie van Anglo-Amerikaanse feministen nauwelijks zal weten te verbeteren. Zij bepleit tenslotte een creatievere omgang met en kritischer respons op de Franse *godmothers*, om vervolgens zelf niet meer op de dames in kwestie terug te komen. Het moet gezegd dat een gebrek aan creativiteit Bowlby nauwelijks verweten kan worden. Zelden lees je een dermate speelse, lichtvoetige en humoristische combinatie van psychoanalytische theorie, tekstinterpretatie en *personal criticism*, een persoonlijk getinte vorm van literaire kritiek. Zij behandelt de meest uiteenlopende fenomenen zoals bijvoorbeeld de toch niet echt voor de hand liggende combinatie 'walking en writing'. In dit zeer leeswaardige hoofdstuk over onder andere de *passantes* en *flaneuses* in het werk van Virginia Woolf komt zij tot de conclusie dat het schrijven van vrouwen eerder als een vorm van flaneren en doelloos door de straten zwerven dan als een stevige stap voorwaarts op een progressieve weg opgevat moet worden. Er is volgens haar niet zoiets als een 'simple way forward for the passante as woman writer' (p. 31), maar ook niet zoiets als een noodzakelijk doodlopende weg. Het blijft een beetje schipperen tussen beide mogelijkheden, en dan ga je dus wat slenteren en kuieren. Althans dat neemt Bowlby bij Woolf waar. Zij ziet dit vervolgens ook als de zoekende, aftastende weg die vrouwelijke schrijvers volgens haar moeten gaan.

Ook de andere hoofdstukken zijn vlot geschreven en doorspekt van leuke wetenswaardigheden, zoals bijvoorbeeld het feit dat de lemma's 'feminisme' en 'psychoanalyse' in de jaren dertig tegelijkertijd in de *Oxford English Dictionary* werden opgenomen, zodat er toch haast wel sprake *moet* zijn van een fundamentele band tussen beide. Maar als die niet dieper gaat dan het feit dat zowel feminisme als psychoanalyse 'verwarring zaaien in begrippen die als "triviaal" worden beschouwd', is dat weer een wat magere constatering. Hoe het ook zij, ook voor Bowlby is het grote 'obstakel' in de relatie tussen feminisme en psychoanalyse het concept van de penisnijd, en dat is in ieder geval al meer dan Brennan in haar studie heeft willen onderkennen. Zij komt echter niet verder dan het opsporen van enkele contradicties in Freuds eigen betoog over de penisnijd, zoals bijvoorbeeld zijn uitspraak dat 'the wish for a penis is entirely unfeminine'; een uitspraak die nauwelijks in overeenstemming te brengen is met al zijn andere uitspraken hierover. Helaas blijft het bij de vaststelling van derge-

lijke tegenspraken en put Bowlby zich voor de rest uit in een zoveelste verontwaardigde beschrijving van Freuds misogynie.

Het vervelende van een zo heftige verontwaardiging is dat je als lezer niet begrijpt waarom Bowlby zich überhaupt nog met de psychoanalytische theorie inlaat. Als het dan allemaal zo'n ellende is, ga dan over iets anders schrijven. Dat zij – en met haar zoveel anderen – dat niet doet, komt natuurlijk omdat er ergens een besef heerst dat de feministische theorie *malgré tout* ook baat zou kunnen hebben bij freudiaanse zienswijzen. Zo wijst ook Bowlby er nog maar eens een keer op dat de ontdekking van het onbewuste een wig heeft geslagen in het monolitische cartesische subject en dat dat voor vrouwen een goede zaak is. Om een dergelijke zienswijze echter werkelijk vruchtbaar te maken voor feministische theorievorming, zal vervolgens de Freudiaanse constituerende van subjectiviteit onder de loep genomen moeten worden en onder meer het verhaal van de ontwikkeling van de vrouwelijke identiteit zo herschreven moeten worden dat deze niet langer slechts vanuit een mannelijk perspectief of model vorm krijgt. Bowlby's voorstel om veel en langdurig te gaan wandelen kan – alle humor en relativering ten spijt – helaas niet als een eerste aanzet daartoe gezien worden.

Mag het ook een beetje meer zijn?

Toch had Bowlby een dergelijke kritiek niet eens zelf hoeven te verzinnen, doch slechts de teksten van enkele, vooral vrouwelijke analytici hoeven raadplegen. Reeds in Freuds eigen tijd werden er door vrouwen als Karen Horney, Melanie Klein en Lou Andreas-Salomé kritische kanttekeningen bij diens conceptualisering van de castratie geplaatst. Waar in Freuds visie de ontdekking van het meisje dat ze de penis ontbeert, het moment is waarop ze zich als zelfstandig, afgescheiden individu gaat beschouwen – het niet hebben of het gebrek betekent haar vrouw-zijn – daar brengt iemand als Salomé bijvoorbeeld de notie van het surplus in om te verklaren hoe voor een afgescheiden individu de wereld zich heeft kunnen openen.³ Bij haar – en ik kom hier nog op terug – wordt de vrouw derhalve niet door negativiteit maar door positiviteit bepaald, zodat er geen plaats is voor een structurele inferioriteit van het vrouwelijke en de fallus uiteindelijk hoegenaamd geen rol van betekenis voor de ontwikkeling van het meisje speelt. Zolang wij, met Kristeva, echter blijven uitgaan van het 'castratiescenario' en het meisje geacht wordt de moeder te haten vanwege de onthouding van een penis, zit het feminisme, ook politiek gesproken, op een dood spoor.

De uitdaging die Vrouwenstudies moet aangaan is het geven van een theorie over de constituerende van het subject die niet afhankelijk is van de zoge-

3. Zie hiervoor bijvoorbeeld Salomé's *L'amour du narcissisme*. Parijs (Gallimard) 1980, *Die Erotik*. Frankfurt (Ullstein) 1985, en *Lettre ouverte à Freud*. Parijs (Lieu Commun) 1983.

naamde ‘hamvraag’: *to have or to have not*. Gezocht moet worden naar andere verhalen omtrent de overgang van wat Freud de narcistische fase noemt – waarin het kind zich één waant met de wereld – naar wat Lacan de symbolische fase heeft genoemd – waarin het kind zich als individu leert onderscheiden. Dat wil zeggen dat er ook een andere verklaring gezocht moet worden voor het feit dat het meisje de symbiotische eenheid met de moeder verlaat dan Freuds ‘verrassende ontdekking’ van de penisnijd. Zoals bekend stelt Freud in *Die Weiblichkeit* (1933) dat ‘het meisje de moeder voor haar penisgebrek verantwoordelijk stelt’ en zich daarom van haar afkeert. Op basis van deze *Abwendung* is het voor haar welhaast onmogelijk om nog op positieve wijze een vrouwelijke subjectiviteit te ontwikkelen.

Lou Andreas-Salomé daarentegen begrijpt de overgang van de narcistische naar de symbolische fase als een overheveling van een overschot aan liefde voor zichzelf (narcisme) naar anderen (objectgerichte fase).⁴ Deze overgang kan plaatsvinden omdat het kind op dat moment nog geen afgesloten entiteit is, met andere woorden, omdat het primaire narcisme de grenzen van het ik – die er in feite nog niet zijn – kan overschrijden. Hieruit volgt een volstrekt andere subjectontwikkeling, met name voor het meisje dat zo niet vanuit een vermeende inferioriteit van het eigen geslacht hoeft te vertrekken, maar vanuit een polyvalent en preduel narcistisch zelf, waaruit zich een identiteit zal kristalliseren. *Vrouwelijkheid* wordt door Salomé vervolgens als symbool van die narcistische volheid gedefinieerd. Het belangrijkste kenmerk van de ‘vrouwelijke mens’ is dat zij in staat is de spanningsverhouding tussen narcistisch zelf en symbolisch ik uit te houden en te doorleven.

Narcisme verwijst in haar theorie niet naar de liefde voor het ik, maar naar die eerste levensfase van het kind, waarin het zich nog niet als een afgescheiden entiteit ten opzichte van zijn omgeving ervaart en zich als alles ziet. *His majesty the Baby*, zoals Freud ironisch opmerkte, kent nog geen ego-grenzen, waardoor de hele wereld zich voordoet als de spiegel van zichzelf. In deze presubjectieve fase wordt het kind nog niet door onder andere de subject/object- of man/vrouwoppositie bepaald: het is kortom een polyseksueel en ongedeeld zelf. Vanaf het moment dat het kind gaat spreken en zich wel als ik ervaart, komt het echter als ik tegenover de objecten te staan, moet het voor één van de twee sekse-identificaties kiezen en verliest het zijn almachtsgevoel en onmiddellijke verbondenheid met de anderen. Deze identificatie is echter altijd tijdelijk en voorlopig van aard, zo maakt Salomé duidelijk, en geen vaststaand en onveranderlijk gegeven, omdat er altijd een ander verhaal – het verhaal van het zelf – onder deze constructie van identiteit verborgen ligt. Het subject is zo het resultaat van op zijn minst twee verhalen: het verhaal van het zelf en de volheid

4. ‘Nogmaals op de vraag waarom wij niet narcistisch blijven in plaats van ons op een ander object te richten: ook daar ontoedoet het individu zich van een teveel, dat hem anders zou isoleren’ (*Lettre ouverte à Freud*, p. 138).

enerzijds en het verhaal van het ik door de verdringing van het zelf anderzijds. Vrouwelijk is degene die deze ruimte tussen zelf en ik benut om de eigen identiteit telkens open te breken en te herinterpreteren en ‘mannelijk’ degene die de eigen identiteit slechts bevestigt en als een afgerond verhaal presenteert. Begrippen als penisnijd en castratie zijn uit Salomés betoog verdwenen. Zij biedt een wezenlijk ander verhaal om de constituerende van subjectiviteit te begrijpen.

In alle hier besproken studies ontbreekt echter elke aanzet tot de formulering van een dergelijk ander scenario voor de psycho-seksuele ontwikkeling van het kind. Ook Gerardine Meany borduurt voort op reeds bekende inzichten, plaatst geen wezenlijk kritische kanttekeningen bij het verhaal van de penisnijd en weet derhalve ook geen wezenlijke opening te bieden in het rampzalige scenario dat Freud voor vrouwen bedacht heeft. *(Un)like Subjects* biedt een dubbel drieluik over de relatie tussen ‘vrouwen, theorie en fictie’, waarbij drie theoretische teksten telkens gespiegeld worden met drie literaire teksten. Meany schroomt overigens niet om de namen van haar Franse heldinnen – wederom Cixous, Irigaray en Kristeva – reeds op de cover te plaatsen en geeft in tegenstelling tot Brennan en Bowlby weinig blijk van een intellectueel minderwaardigheidsgevoel ten opzichte van het Franse continent. Zij onderzoekt in meerdere hoofdstukken de reflecties van deze theoretische auteurs op de moeder-dochterverhouding en vergelijkt deze met de inzichten van drie literaire auteurs, te weten Doris Lessing, Muriel Spark en Angela Carter.

Ja mama, nee mama

Er is ondertussen al heel wat over de moeder-dochterverhouding geschreven, maar de directe confrontatie tussen theorie en literatuur levert in Meany's boek spannende momenten op. Duidelijk is dat het tussen beide generaties vrouwen nog altijd niet boteren wil. Zo spreekt Doris Lessing bijvoorbeeld op meerdere plaatsen in haar werk van een ‘verdoemde relatie’ die voorlopig nog niet positief te maken is. Haar veelvuldige affirmatie van deze verdoemdheid laat Meany vervolgens expliciteren door teksten van Irigaray, die zoals bekend in haar werk voor een radicaal andere invulling van het moeder-zijn pleit, dan de traditionele, louter zo(r)gende moeder. Cruciaal voor de ontwikkeling van een vrouwelijke identiteit van de dochter is volgens Irigaray het identificatieproces met de moeder, en daarom moeten vrouwen zich als zelfstandige, minnende en creatieve moeders opstellen die ook nog wel wat anders te doen hebben dan zich voortdurend met het wel en wee van hun dochters te bemoeien. Dit identificatieproces wordt door bijna alle personages van Lessing niet alleen als uiterst penibel ervaren, maar ook als iets waar zij niet onderuit kunnen komen. Je kijkt in de spiegel en wie zie je? Je moeder. *Of all persons.*

Het gaat er bij dit alles natuurlijk om waarom die identificatie zo negatief ervaren wordt. Meany, die de sociologische verklaringen laat voor wat ze zijn –

alsof deze er niet toe zouden doen, zoals bijvoorbeeld de inferieure sociale status van de moeder, de negatieve beeldvorming van de vrouw in de media, enzovoort – zoekt driftig naar psychanalytische verklaringen en, u voelt hem al ‘hangen’, al spoedig komt daar de *penis envy* weer op de proppen. Hoewel het aannemelijk lijkt dat veel vrouwen op een gegeven moment inzien dat het geslacht van hun moeder sterk ondergewaardeerd wordt in de maatschappelijke orde waarin zij terechtgekomen zijn, betekent dit nog niet dat penisnijd een onoverkomelijke, ‘biologische factor’ (Brennan) zou zijn. Veeleer ligt hier een negatieve conceptie en representatie van ‘vrouwelijkheid’ alsmede een negatieve moeder-dochterrelatie aan ten grondslag. De constructie van identiteit geschiedt voor het meisje grotendeels via de lijn van de moeder en het is daarom zo belangrijk dat het meisje zich op positieve wijze met haar kan identificeren. Willen vrouwen hun eigen seksualiteit ontdekken en hun vrouw-zijn aan een ander beeld dan het traditionele moederbeeld koppelen, dan zullen zij eerst hun moeder als onafhankelijke vrouw moeten leren erkennen, stelt Irigaray herhaaldelijk. Zo niet, dan zal de patriarchale maatschappij tot in het oneindige herhaald worden; de vrouw en alles wat zij had kunnen zijn, sterft dan als het ware in de moeder.

Meany citeert Irigaray hierover: ‘En alles wat ik wilde, Ma, was dit: dat jij door mij het leven te schenken, zelf ook in leven bleef.’ En zij wil dit zo graag, om zelf in leven te kunnen blijven. De vrees de eigen integriteit te verliezen op het moment dat er een kind gebaard wordt, vindt Meany ook terug bij Lessing, die zo vaak aan jonge vrouwen een angst voor het moederschap toeschrijft. Deze vrouwen hebben het patroon van hun eigen moeders dermate geïnterioriseerd, dat zij bang zijn na het krijgen van een kind zichzelf te verliezen en alleen nog als moeder door het leven te gaan. Voor onze moeders was deze angst zeker niet ongegrond, maar de veranderde sociale omstandigheden staan nu toe dat moeders nog veel meer kunnen zijn. Dit zou ook een eerste stap *beyond* het geïncorporeerde minderwaardigheidscomplex kunnen betekenen: namelijk de mogelijkheid om zich met een vrouw te identificeren, die behalve moeder ook nog tal van andere identiteiten heeft en haar vrouw-zijn zelf niet langer als negativiteit incorporeert.

De confrontatie van Lessing met Irigaray schetst zo een interessante en actuele discussie, maar – en dit geldt ook voor de overige hoofdstukken uit Meany’s boek – dat ligt wel met name aan de fraaie citaten van de gekozen auteurs. *Unlike subjects* doet een beetje aan patchwork denken. Er wordt een basisthema gekozen – de moeder-dochterverhouding – en vervolgens wordt het doek met talloze stukjes tekst van anderen opgevuld. Er wordt niet of nauwelijks een eigen betoog opgebouwd en er worden geen duidelijke verbanden tussen al die stukjes gelegd. Wat over blijft is vooral het verlangen om de geciteerde auteurs zelf weer eens te gaan lezen, en dat is misschien een prijzenswaardig resultaat, maar zelfs voor Meany wellicht toch iets te mager. Onduidelijk blijft welke eigen hypothesen omtrent de moeder-dochterverhouding zij heeft willen toetsen

of op welke manier zij de psychoanalytische theorie op dit gebied heeft willen 'herlezen'.

Hoe gezond is de perversie?

In hoeverre weten de schrijfsters in *Allure* wat creatiever met Freud om te gaan? De bundel vormt op zich een aardig cursuspakket voor wat men zoal niet met Freud kan doen of laten. Zo probeert Catherine Lord de seksuele identiteit en geaardheid van het hoofdpersonage in *The Passion* van Jeanette Winterson te ontsluiëren. Het is onduidelijk of dit personage man of vrouw, hetero- of homo-seksueel is – zoals dat wel vaker voorkomt in Wintersons boeken – en Lord tracht hierover op spitsvondige en zeer beeldende wijze – compleet met tekeningen – helderheid te verschaffen. Opmerkelijk is wel dat zij aan het eind van haar artikel tot de conclusie komt dat het toch beter is het geslacht van het 'lustsubject' verborgen te houden, zodat je je afvraagt waarom zij haar artikel geschreven heeft. Joke Dame probeert in haar bijdrage 'De vrouwelijke stem als fetisj' de emotionele kracht van de vrouwelijke stem met behulp van de psychanalytische notie van het fetisjisme te interpreteren. Volgens Dame is voor de zangeres haar stem als het ware een fetisj, waardoor ze er bij het zingen lustvolle momenten aan kan beleven en niet gevangen zit in een 'passief-vrouwelijke tweedetrangs positie' (p. 39). Dame probeert de fetisjistische positie voor vrouwen vruchtbaar te maken, maar vergeet daarbij misschien wel iets te snel dat deze voor Freud niet voor niets een specifiek mannelijke positie is.

Renée Hoogland roept op haar beurt op het freudiaanse vertoog vooral 'tegendraads' te lezen. In haar artikel 'Fallische perversie' confronteert zij daartoe de pogingen van twee tegendraadse dames, Diane Hamer en Teresa de Lauretis, om tot een begrip van lesbische seksualiteit te komen. Waar Hamer de vrouwelijke homoseksualiteit als 'een afwijzing van de betekenissen die aan castratie vastzitten' ziet – en dus als een ontkenning van de penisnijd – daar meent De Lauretis dat de weigering om in termen van castratie te denken ons zou beroven van 'de symbolische middelen om het verlangen te betekenen' (p. 21). Zij gaat immers uit van het Lacaniaanse denkkader, dat castratie als voorwaarde voor het verlangen ziet. Derhalve wil zij juist 'de castratie en de fallus voor de lesbische subjectiviteit opeisen', maar dan wel een 'geperverteerde fallus', wat dat dan ook moge zijn. Terecht signaleert Hoogland naar mijn idee dat het onduidelijk blijft in hoeverre De Lauretis' model nog afwijkt van het Freudiaanse. Zij wijst ook op de babylonische spraakverwarring die ontstaan is bij de Engelse vertaling van Freuds teksten en maakt aannemelijk dat de keuze voor deze omstreden vertaling het betoog van De Lauretis een bepaalde richting uitduwt, die slechts ogenschijnlijk de ruimte biedt om iets als fallische perversie voor vrouwen te denken. Het is wel jammer dat Hoogland de ideeën van Hamer niet verder uitwerkt en daarom iets te snel de conclusie trekt dat we nu eenmaal gebon-

den zijn aan een symbolische orde en we niet om het gebruik van fallogocentristische concepten heen kunnen. Bovendien, als dat zo is, hoe zouden we dan ooit wel 'tegendraads' kunnen lezen? De Lauretis' pleidooi om binnen die orde dan maar fantasie- of geperverteerde fallussen te creëren, teneinde vorm te geven aan de lesbische verlangensmachine, lijkt mij een zwaktebod en vooral een onderstreping van Freuds premisse van de penisnijd.

De enige echt kritische ondermijning van Freuds castratiemodel komt in *Allure* van de klinisch-psychologe Liesbeth Woertman, die vanuit de ervaring van haar klinische praktijk een commentaar schrijft op de artikelen. Het is opmerkelijk dat zij als enige – in alle boeken die ik voor deze recensie gelezen heb – de stelling onderschrijft dat penisnijd geen reactie is op het ontbreken van de penis, maar wordt veroorzaakt door de 'onverenigbaarheid van vrouwelijke verlangens en ambities met de maatschappelijke rollen die traditioneel aan vrouwen worden toegewezen' (p. 82). Penisnijd is geen onomstotelijk gegeven, maar een ad hoc interpretatie van sociale inferioriteit, zoals we reeds bij De Beauvoir en Kofman zagen. Woertman wijst tevens op het gevaar van het willen innemen van mannelijke posities – fetisjisme of perversie – omdat hiermee in feite een masculien model wordt geïmiteerd, dat juist een uiting is van verdringing van vrouwelijkheid. Hoewel de rest van haar betoog nogal zweverig klinkt – ze blijft het maar hebben over gekortwielde vrouwen die geen vleugels hebben om hoog te vliegen – heeft zij hiermee toch een essentieel punt naar voren gebracht.

Al met al biedt *Allure* veel lezenswaardig materiaal en ik hoop dan ook dat dit jaarschrift het niet bij één nummer zal laten. Ook hoop ik dat in toekomstige boeken en tijdschriften over feminisme en psychoanalyse de uitdaging om tot een creatieve herschrijving van Freud te komen, meer inhoudelijk vorm zal krijgen. De ware creativiteit met Freud schuilt immers niet in het verzinnen van allerlei toverfallussen waarmee de vrouw toch nog aan haar 'trekken' kan komen, maar onder andere in een herinterpretatie van de constituerende van vrouwelijke subjectiviteit, die niet langer vertrekt vanuit het fnuikende principe van de penisnijd. Want zegt u nu zelf, heeft u ooit, ook maar voor een kort moment, gedacht: 'Hé, ik mis daar iets?' Wel heeft u ongetwijfeld eens gedacht: 'Ben ik dat wel of is het iemand anders?' Zolang de mening blijft overheersen dat de symbolische orde slechts door de fallus ontsloten en bepaald wordt – alle discussies over het al dan niet overeenstemmen van penis en fallus ten spijt – zult u er nooit helemaal zijn en blijven denken dat er ergens iets tekortschiet. Vervolgens stellen dat dit specifieke 'tekortschieten' juist noodzakelijk is voor de ontplooiing van de vrouwelijke seksualiteit, omdat het de voorwaarde zou zijn voor het verlangen, zoals De Lauretis stelt, lijkt mij een kronkel van de geest, aangezien de andere helft van de mensheid zonder dit fysieke 'tekort' er toch ook niet van gespeend is gebleven.

Dat verlangen zich met name op de afwezigheid richt, spreekt voor zich. Maar om te kunnen verlangen, moet eerst de status van subject verworven wor-

den. Dat deze status vrouwen op maatschappelijk en cultureel gebied zo veel mogelijk onthouden werd, wil nog niet zeggen dat zij hier a priori niet voor in aanmerking kunnen komen, zoals Freud en in zijn voetsporen Lacan – ‘La femme n’existe pas’ – wilden doen geloven. De vorming van subjectiviteit, die in psychoanalytische termen geschiedt via de overgang van narcistisch naar symbolische fase, speelt zich misschien wel op een heel ander terrein dan dat van de fallus af. Wat gebeurt er precies op het moment dat wij als individu in de wereld komen te staan? Wat opent zich daar voor ons en wat gaat er verloren? Hoe wordt een identiteit gevormd en welke sociale omstandigheden zijn daarop van invloed? Ik kijk naar mijn dochter en zie maar één ding: levenslust. Zal dat onherroepelijk weer de kop in worden gedrukt? Het is tijd al die vragen opnieuw vanuit een feministische optiek te stellen, en de psychoanalyse kan daar, mits op de juiste wijze bijgesteld, behulpzaam bij zijn.

Renée C. Hoogland

Woelige wateren en Dykonstruction

Bespreking van Bonnie Zimmerman, *The Safe Sea of Women. Lesbian Fiction 1969-1989*. Boston (Beacon Press) 1990, en Sally Munt (red.), *New Lesbian Criticism. Literary and Cultural Readings*. New York/Londen (Harvester Wheatsheaf) 1992

De eerste helft van de jaren negentig zal sommige annalen ingaan als de bloei-periode van de lesbische theorievorming, de geboorte van *Queer Nation*,¹ en de vestiging van de lesbische en homostudies in de academie; althans, wat het Engelse taalgebied betreft.² Het Nederlandse culturele klimaat heeft (nog lang) geen *Queer Nation* voortgebracht en de drie bescheiden afdelingen lesbische en homostudies hier te lande (Katholieke Universiteit Nijmegen, Universiteit van Amsterdam en Rijksuniversiteit Utrecht) worden – behalve door onuitroeibaar optimisme – gekenmerkt door een uiterst broze bestaanszekerheid. Waar hooggeleerden (m/v) vanuit allerlei disciplines en oriëntaties aan de overkant van de oceaan zich steeds meer rekenschap beginnen te geven van de zogenaamde *New Studies of Sexuality*,³ leidt *queer theory* een vooralsnog marginaal bestaan in de vaderlandse instituties.⁴ Hopelijk zal de niet aflatende stroom publikaties die momenteel van de Anglo-Amerikaanse persen rolt hier op termijn verandering in brengen.

Voor het veld van onderzoek en onderwijs dat ik hier onder de noemer lesbische culturele studies wil brengen, is de benaming 'lesbische literatuurwetenschap' niet langer toereikend. Recente vormen van interdisciplinariteit die

1. *Queer Nation* is een term die, met name in de Verenigde Staten, opgeld doet als verwijzing naar allerlei vormen van radicale, tegendraadse actie van verschillende groepen 'afwijkenden van de seksuele norm', die hun aanwezigheid in de maatschappij nadrukkelijk en op een confronterende manier kenbaar maken. Hoewel de term duidelijk verwijst naar een geworteldheid in de homobeweging, omvat *Queer Nation* 'rare types' van allerlei pluimage, inclusief travestieten, transseksuelen, s/m-praktisanten, en anderen.

2. Ik beperk me hier tot het Engelse taalgebied, enerzijds omdat ik daar als Anglist het best in thuis ben, anderzijds omdat lesbische (en homo)studies zich vooral in de Verenigde Staten en in iets mindere mate in Groot-Brittannië tot dusver het breedst ontwikkeld hebben.

3. Ik ontleen deze term aan Donna Stanton, zoals gebruikt in haar inleiding op *Discourses of Sexuality: From Aristotle to AIDS*. Ann Arbor (University of Michigan Press) 1992.

4. Zie voor de term *queer theory* de inleiding van Teresa de Lauretis in het gelijknamige themanummer van *Differences*, nr. 3, 1991.

ook in de feministische praktijk van de *mainstream* gestalte krijgen,⁵ maken zelfs de term 'cultureel' al breder dan van oudsher gebruikelijk was. Zowel wat betreft objecten van analyse als benaderingswijzen is sprake van een proces waarin verschillende takken van het academisch feminisme langzaam naar elkaar toegroeien. Domeinen van onderzoek mogen nog steeds van elkaar onderscheiden zijn, in termen van theorievorming is tussen verschillende sociaal- en geesteswetenschappelijke disciplines al enige jaren een wederzijdse kruisbestuiving gaande.⁶ Dit geldt eens te meer voor lesbisch-feministen die, onder meer ten gevolge van de AIDS-epidemie, nieuwe allianties zijn aangegaan met hun mannelijke tegenvoeters, niet alleen op het politieke platform maar ook binnen de academie. En, anders dan lesbische studies, die zich in nauwe samenhang met de feministische literatuurwetenschap hebben ontwikkeld, hebben homostudies zich van oudsher overwegend in de sociale wetenschappen en de historiografie bewogen.

Er is nog een reden waarom de benaming 'lesbische literatuurwetenschap' niet meer voldoet, een die evenzeer samenhangt met ontwikkelingen op het bredere terrein van de humaniora. Het gegoochel met termen als 'cultuurwetenschappen' en 'culturele studies' (onderscheiden om de verschillen in betekenis tussen het Britse respectievelijk het Amerikaanse begrip *cultural studies* aan te geven) laat zien dat het blikveld ook binnen het domein van de geesteswetenschappen substantieel is verbreed. Naast 'serieuze' literatuur is ook populaire cultuur vandaag de dag object van literair-wetenschappelijke analyse. Behalve genres als de detective, science fiction en de kasteelroman, nemen ook andersoortige media als film, fotografie, video-clip, popmuziek, en de televisie steeds meer ruimte in binnen een voorheen strikt op de letteren geënt kritisch-theoretisch vertoog. In deze ontwikkelingen hebben lesbische cultuurwetenschappers veelal het voortouw genomen, al was het maar omdat er tot voor kort nauwelijks expliciet-lesbische literatuur bestond. Angst voor stigmatisering en maatschappelijke repressie hebben ervoor gezorgd dat vanaf de jaren vijftig tot ver na de feministische revolutie het lesbische slechts in gecodeerde vorm een plaats kon krijgen in het werk van 'serieuze' auteurs. Patricia Highsmith durfde het bijvoorbeeld pas in 1984 aan om haar in 1952 onder het pseudoniem Claire Morgan verschenen roman *The Price of Salt* – een in subculturele kring uiterst populair lesbisch liefdesdrama – onder haar eigen naam en met als titel *Carol* te publiceren. Openlijk schrijven over het verboden onderwerp was lange tijd slechts mogelijk in voornamelijk in eigen beheer uitgebrachte, en op beperkte schaal verspreide, 'pulpfiction'. De feministisch geïnspireerde, in de jaren zeven-

5. *Mainstream* is een praktisch onvertaalbare, zij het wat ongenueanceerde term, die hier zoveel betekent als 'de hoofdmoot'. Ik doel op de praktijken van feministen die spreken vanuit zogenaamd ongemarkeerde sociaal-culturele posities, dat wil zeggen vanuit de witte, heteroseksuele middenklasse.

6. Zie Anne C. Hermann en Abigail J. Stewart (red.), *Theorizing Feminism: Parallel Trends in the Humanities and Social Sciences*. Boulder/San Francisco/Oxford (Westview Press) 1994; Seyla Benhabib e.a., *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*. New York/Londen (Routledge) 1994.

tig aangevangen zoektocht naar een eigen culturele traditie deed lesbische literatuurwetenschappers bijna als vanzelfsprekend belanden in de meer populaire domeinen van culturele produktie.

Vergeleken met die pioniersjaren geven de jaren negentig echter een belangrijk verschil te zien. Waar de lesbische belangstelling voor populaire cultuur eerder als een min of meer noodgedwongen effect van maatschappelijke beperking kon worden beschouwd, mag het verschijnsel 'lesbienne' zich heden ten dage in een ongekende populaire belangstelling verheugen. In prestigieuze BBC-produkties als *Oranges Are Not the Only Fruit* en *Portrait of a Marriage* mag de liefde die nooit een naam mocht hebben zelfs op *prime time* luidruchtig van zich doen spreken. Grote, publiekstrekkende films, zoals *Basic Instinct* (1990; regie Paul Verhoeven), of een film als *Bitter Moon* (1990) van de gerenommeerde regisseur Roman Polanski, populaire televisie-series als *L.A. Law*, *Roseanne*, *Onderweg naar morgen* en *Vrouwenvleugel*, maar ook tijdschriften als de *New Yorker*, *Mademoiselle*, *Cosmopolitan*, en de Nederlandse *Nieuwe Revu*, *Opzij*, en een *glossy* als de *Avant Garde*, vertonen sinds enige jaren een opmerkelijke preoccupatie met het verschijnsel van de damesliefde. Door de media tot zinnenprikkelende iconen verheven figuren als Madonna, Sharon Stone en K.D. Lang (de laatste vooral een spraakmakend succes in combinatie met topmodel Cindy Crawford) spreken allang niet meer alleen tot de lesbische verbeelding. Let wel, het gaat in de laatste gevallen vooral om een bepaald soort 'lesbienne', een nieuwe generatie van *pleasure seekers* die zich naar verluid met afschuw hebben afgekeerd van de legendarische, als saai en oerlelijk bekend staande politico's van weleer: de in roze tuinbroek gehulde, make-up-loze lesbisch-feministische mannenhaatsters die de vrouwenbeweging zo'n slechte naam zouden hebben bezorgd. Ik wil hier niet ingaan op de betekenis van de populaire bejubeling van de 'nieuwe lesbienne', ook wel bekend als de *lipstick lesbian* alias de *designer dyke*, in het bredere kader van onze postmoderne, multi-culturele samenleving.⁷ Wel wil ik wijzen op de toenemende diversificatie van lesbische beelden in de populaire cultuur, en op een aantal recent verschenen bundels kritische artikelen waarin zowel met verheugde instemming als met gepast wantrouwen op de diversificatie van populaire lesbische beelden wordt gereageerd. Een selectieve blik op mijn boekenkast levert zo al vier titels op: Arlene Stein (red.), *Sisters, Sexperts, Queens: Beyond the Lesbian Nation* (New York 1993); Gabriele Griffin (red.), *Outwrite: Lesbianism and Popular Culture* (Londen 1993); Diane Hamer en Belinda Budge (red.), *The Good, the Bad, and the Gorgeous: Popular Culture's Romance with Lesbianism* (Londen/San Francisco 1994) en Liz Gibbs (red.), *Daring to Dissent* (Londen 1994).

De ontwikkelingen binnen lesbische studies zijn de laatste tijd in een stroomversnelling geraakt. De *radical chic* die het *queer project* sinds kort is

7. Zie hiervoor bijvoorbeeld mijn artikel 'De lesbische vrouw bestaat niet: Gender-(de)constructie en lesbische seksualiteit', in: Carolien Bouw e.a. (red.), *Van alle markten thuis: Vrouwen- en genderstudies in Nederland*. Amsterdam (Babylon/de Geus) 1994, pp. 71-84.

gaan aankleven komt nergens sprekender tot uiting dan in de catalogi van vooraanstaande academische uitgeverijen. Voor invloedrijke theoretici als Judith Butler, Teresa de Lauretis en Elizabeth Meese, die al veel langer vanuit lesbisch perspectief schreven, is het kennelijk geen probleem meer om hun werk min of meer expliciet onder die noemer naar buiten te brengen.⁸ Ook auteurs als Judith Roof, Terry Castle en Lynda Hart zien geen beletsel meer om het tot voor kort zo stigmatiserende woord 'lesbisch' in de titel van hun boeken op te nemen.⁹ Veel Amerikaanse en Britse uitgevers hebben speciale *gay and lesbian*-reeksen aan hun fonds toegevoegd. Anderen ruimen er een steeds grotere plaats voor in binnen hun reguliere fondsljsten. De laatste *gender and women's studies*-brochure van veelvraat Routledge opent bijvoorbeeld met vijf dichtbedrukte pagina's hoofdzakelijk nieuwe titels onder het kopje *lesbian and gay studies*. 'Nieuw' en 'veel' betekent uiteraard niet per definitie 'goed'. Het feit dat de zojuist genoemde, ook in het *mainstream*-feministisch debat zeer gewaardeerde theoretici vandaag de dag uitdrukkelijk onder lesbische vlag willen varen, vormt echter een duidelijke indicatie van de toenemende respectabiliteit en kwaliteit van het *queer project*.

Ik heb in het voorbijgaan al gerefereerd aan de sekse-overschrijdende samenwerking binnen *gay and lesbian studies*. Ook deze ontwikkeling krijgt nergens een duidelijker gezicht dan op de academische boekenmarkt.¹⁰ Bijzondere vermelding verdient hier de vorig jaar verschenen *Lesbian and Gay Studies Reader*, waarin meer dan veertig recente en minder recente, invloedrijke artikelen – van lesbische hand onder meer van Audre Lorde, Judith Butler, Teresa de Lauretis, Monique Wittig, Esther Newton en Adrienne Rich – zijn samengebracht, van commentaar voorzien, en in een theoretisch-historische context geplaatst.¹¹ Voor ieder die geïnteresseerd is in lesbische en homostudies biedt dit monumentale overzichtswerk niet alleen een verhelderende blik op de hedendaagse stand van zaken, maar ook een mijns inziens onontbeerlijk inzicht in de historische ontwikkeling van dit jonge vakgebied.

De twee boeken die hier ter bespreking voorliggen vallen enigszins buiten de zojuist geschetste publicitaire hausse. Niettemin zijn ze het lezen (en bespre-

8. Judith Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of 'Sex'*. New York/Londen (Routledge) 1993; Teresa de Lauretis, *The Practice of Love: Lesbian Sexuality and Perverse Desire*. Bloomington (Indiana University Press) 1994; Elizabeth Meese, *(Sem)erotics: Theorizing Lesbian: Writing*. New York (New York University Press) 1992.

9. Judith Roof, *A Lure of Knowledge: Lesbian Sexuality and Theory*. New York (Columbia University Press) 1991; Terry Castle, *The Apparitional Lesbian: Female Homosexuality and Modern Culture*. New York (Columbia University Press) 1993; Lynda Hart, *Fatal Women: Lesbian Sexuality and the Mark of Aggression*. Princeton, N.J. (Princeton University Press) 1993.

10. Zie bijvoorbeeld Diana Fuss (red.), *Inside/Out: Lesbian Theories, Gay Theories*. New York/Londen 1991; het kloeki boekwerk *Hidden from History: Reclaiming the Gay and Lesbian Past*. Londen 1989/1991, onder redactie van Martin Duberman e.a.; *How do I look? Queer Film and Video*. Seattle 1991 onder redactie van Bad Object Choices; en het al genoemde *Discourses of Sexuality*.

11. Henry Abelove e.a., *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York/Londen (Routledge) 1993.

ken) alleszins waard, juist omdat ze ieder op hun eigen manier laten zien hoe en waarom lesbische en homostudies zich in korte tijd hebben kunnen ontwikkelen van een marginaal strominkje in een toch al marginaal veld tot een kritisch-theoretisch project dat in Anglo-Amerika inmiddels het predicaat van *radical chic* heeft kunnen veroveren. Bonnie Zimmermans *The Safe Sea of Women* vormt in feite het staartje van een literair-wetenschappelijke praktijk die voorafging aan wat ik net tot bloeiperiode van de lesbische theorievorming heb uitgeroepen. De door Sally Munt geredigeerde bundel met de veelzeggende titel *New Lesbian Criticism* moet eerder geplaatst worden in wat achteraf gezien een overgangsfase is gebleken. Met ongeveer evenredige aandacht voor kwesties uit het *mainstream*-feministisch debat, en analyses van zowel 'serieuze' als populaire culturele teksten, vormt de uitgave als het ware de opmaat voor wat zich inmiddels onder de bredere noemer lesbische culturele studies laat brengen. Munts inleidende essay bevat evenwel enige kritische kanttekeningen die mij ook nu nog uiterst relevant lijken. Voor ik hier nader op inga, wil ik eerst kort stilstaan bij Zimmermans *The Safe Sea of Women*.

Verloren droom

Zimmerman is vooral bekend als auteur van het invloedrijke artikel 'What has never been. An overview of lesbian feminist criticism' (1981).¹² Dit vroege overzichtswerk behelst een historische schets van de ontwikkeling van een toen pas ontluikende lesbische-literatuurwetenschap. Behalve een kritische blik op de heteroseksistische tendensen van de feministische kritiek, presenteert Zimmerman in die tijd vigerende, en vaak zeer omstreden opvattingen over wat er nu eigenlijk onder de termen 'lesbische tekst' of 'lesbische auteur' moest worden verstaan. Ook geeft zij een bevestigend antwoord op de vraag of er sprake kan zijn van een specifiek lesbische literaire traditie. De blauwdruk van een lesbische canon die zij aan de hand van gedetailleerde analyses van terugkerende literaire beelden, thema's en stereotypen in dit essay het licht deed zien, vormt in feite de basis van het boek dat zij bijna tien jaar later onder de titel *The Safe Sea of Women* publiceerde.

Geworteld in een vrij traditionele, overwegend literair-kritische traditie van feministische literatuurwetenschap, omvat Zimmermans *magnum opus* een niet erg spannende tocht door de (hoofdzakelijk Engelstalige) lesbische literaire productie van 1969 tot 1989. Haar weinig theoretische benadering en de beschrij-

12. 'What has never been' verscheen oorspronkelijk in *Feminist Studies*, 7 (1981), pp. 51-75, en werd voor het eerst herdrukt in: Gayle Greene en Coppelia Kahn (red.), *Making A Difference: Feminist Literary Criticism*. Londen (Methuen) 1985, pp. 177-210. Het feit dat het stuk vervolgens nog vele malen opnieuw werd opgenomen – in het licht van de titel op zich al wat pijnlijk – in *mainstream*-feministische anthologieën, heeft lange tijd de volstrekt onterechte indruk doen voortbestaan dat er sindsdien niets nieuws of van enig belang werd geproduceerd in de lesbische letteren.

vende manier waarop zij de lesbische canon van de periode na Stonewall in kaart brengt, maken *The Safe Sea* als een literaire geschiedschrijving echter be-
slust niet oninteressant. Zeker voor diegenen die nog steeds denken dat lesbische
fictie een wat kwijnend bestaan leidt in de (sub)culturele marge, biedt het boek
een brede kennismaking met een veelheid van meer of minder bekende auteurs,
titels, thema's, en samenbindende preoccupaties en schrijfstijlen. Behalve een
goed zicht op de gestage ontwikkeling van een specifiek-lesbische, westerse lite-
raire traditie (in totaal 167 romans en korte verhalen passeren de revue), verschaft
Zimmerman de niet-ingewijde lezer tevens een adequaat inzicht in de sociaal-histo-
rische omstandigheden die deze ontwikkeling in grote mate hebben bepaald.

Na een inleidend hoofdstuk over lesbische cultuur in ruimere zin, werkt
de auteur een aantal door haar gesignaleerde lesbische 'mythes' uit, die zij in re-
latie tot even zo veel chronologisch behandelde historische perioden bespreekt.
Op deze manier krijgt de veelsoortige verzameling lesbische fictie van de afge-
lopen twintig jaar een samenhangend doch afwisselend gezicht. Het basisgege-
ven van Zimmermans betoog is het bestaan van een transnationale lesbische ge-
meenschap – dat het Engelse woord *community* in dit verband meer op zijn
plaats lijkt wijst op de sociaal-culturele verschillen tussen Nederland, waar het
idee van een 'lesbische gemeenschap' als zodanig nooit echt voet aan de grond
heeft gekregen, en het Anglo-Amerikaanse taalgebied wat betreft de organisatie
van het 'lesbische leven'. De grensoverschrijdende droom van een *lesbian na-
tion* heeft er mede voor gezorgd dat het lesbische spook uit de kast van de psy-
choseksuele afwijkingen is gehaald om te gaan functioneren als grondslag van
een herkenbare, door politieke belangen geïnformeerde, culturele identiteit.

Met haar inzet van het idee van een lesbische mythologie bedoelt Zim-
merman niet te suggereren dat er in de literatuur geen sprake zou zijn van 'wer-
kelijk' lesbisch bestaan. Integendeel, zich beroepend op de Indiaans-Ameri-
kaanse schrijfster Paula Gunn Allen hanteert zij een definitie van mythevorming
die erop gericht is veranderingen teweeg te brengen in de concrete, dagelijkse
werking van de dominante cultuur. Mythe, aldus Allen, is 'een talig construct
dat potentieel de macht heeft om iets (of iemand) te transformeren van de ene
hoedanigheid in de andere'.¹³ Zimmerman onderscheidt vervolgens drie van der-
gelijke, overkoepelende en werkelijkheidstransformerende talige constructen: de
lesbische oorsprongsmythe, het lesbische koppel en de lesbische gemeenschap.
Een bijzondere en prominente mythe die dwars door deze constructen heen loopt
is de queeste, de wordingsgeschiedenis of *Bildungsroman*, die haar specifieke,
lesbische vorm ontleent aan het zogenaamde *coming-out*-verhaal.

Rondom deze centrale discursieve draden spint Zimmerman een inter-
tekstueel netwerk dat van de klassieke oudheid via de Amazones naar de joods-
christelijke erfzonde loopt, en via indiaanse, Afrikaanse en Caribische tradities
uiteindelijk ook de politieke manifesto's van de *Radicalesbians* en het postmo-
derne protestadsleven van de hedendaagse lesbienne omspant. Uiteenlopende

13. Geciteerd in *The safe sea of women*, p. 23 (vertaling van mij, R.H.).

teksten als *The Well of Loneliness* van Radclyffe Hall, *Lesbian Peoples* van Monique Wittig, *Desert of the Heart* van Jane Rule, *Zami* van Audre Lorde, *Sita* van Kate Millett, *Loving in the War Years* van Cherríe Moraga en, van recenter datum, *After Dolores* van Sara Schulman, *She came too late* van Mary Wings en *Oranges are not the only fruit* van Jeanette Winterson verschijnen voor het voetlicht als constituerende onderdelen van een veelomvattend, mythisch universum. Ondanks de verhelderende inzichten die een dergelijke samenhangende visie op de eigentijdse lesbische literatuur voortbrengt, vind ik Zimmermans onderneming ook juist wat dat betreft nogal problematisch. Of het nu gaat om autobiografieën, manifesto's, ideeënromans, liefdesverhalen, ontwikkelings-, science-fiction- en/of detectiveromans, alle produkten van de lesbische literaire fantasie worden consequent ondergebracht in een mythologie die niet anders dan als utopisch gekenschetst kan worden. Zimmermans visioen van een lesbische cultuur is nog steeds wat in de jaren zeventig opgang deed als de droom van *Lesbian Nation*. En hoewel haar gesitueerdheid in de geschiedenis het begrijpelijk maakt dat Zimmerman deze droom maar met moeite kan loslaten, loopt haar betoog mijns inziens grondig spaak als ook teksten uit een latere periode, waarin het lesbisch-feminisme zijn samenbindende kracht begon te verliezen, hier op nogal geforceerde wijze worden ingepast. Het laatste hoofdstuk van het boek, met de suggestieve titel: "'Where do we go from here?' The present moment', is dan ook doortrokken van een uitgesproken spijtige, welhaast wanhopige ondertoon. Ondanks haar verwoede pogingen om ook hier haar onmiskenbare optimisme gestand te doen, moet de auteur erkennen dat de mythe van een *safe sea of women* misschien nog net niet haar langste tijd gehad heeft, maar in elk geval veel van haar transformerende kracht heeft verloren.

Dat Zimmerman niet echt in staat is haar desillusie over de versnippering van de lesbische gemeenschap onder ogen te zien, zou op zich geen probleem zijn; erger is dat zij de relatieve waarde van haar mythisch universum niet duidelijk onderkent. Zij blijft haar utopische model hanteren als een kritisch raamwerk waarbinnen en waarlangs de betekenis van alle soorten lesbische culturele productie wordt afgemeten. Hierdoor wordt uiteindelijk niet alleen de mogelijk transformerende kracht van teksten die niet goed in dit strikte kader passen op een vaak onverantwoorde wijze gereduceerd. Ook ondermijnt, of liever gezegd, ontkent Zimmerman in feite zelf het transformerende potentieel van wat ook de door haar gekoesterde lesbische droom ontegenzeggelijk ooit gehad heeft: de droom van *lesbian nation* ligt tenslotte overduidelijk aan de basis van wat intussen is uitgegroeid tot de hedendaagse *Queer Nation*.

Kritiek op locatie

Zoals de titel al aangeeft probeert Sally Munt met het boek *New Lesbian Criticism* een begin te maken met de ontginning van een terrein van lesbische cul-

tuuranalyse dat veel breder is dan het veld dat door Zimmerman in kaart wordt gebracht. Voorafgegaan door bundels als *Lesbian Texts and Contexts: Radical Revisions* (New York 1990) onder redactie van Karla Jay en Joanne Glasgow, en *What Lesbians do in Books* (1991) onder redactie van Elaine Hobby en Chris White, vormt deze verzameling artikelen een representatief voorbeeld van een traditie waarin ook de al eerder genoemde *Inside/Out* en *Discourses of Sexuality* passen. Een belangrijk verschil met deze laatste twee is echter dat *New Lesbian Criticism* zich beperkt tot lesbische onderwerpen.

Behalve een kritisch-theoretische inleiding bevat de bundel een tiental beschouwingen over film, postmodernisme, televisie, pornografie en poststructuralistische theorie. Aldus biedt het een fraaie staalkaart van de uiteenlopende discussies die in de jaren negentig het lesbisch cultuurwetenschappelijk debat zijn gaan bepalen. Pikant detail – althans in de context van deze bespreking – is dat Bonnie Zimmerman mag openen met een nogal omzichtige schets van een toekomstscenario voor de nieuwe lesbische kritiek, waarin zij *volens nolens* lijkt te accepteren dat de tijden ook voor lesbiennes veranderen. Beduidend interessanter vind ik Munt's eigen visie op de positie en het specifieke potentieel van lesbische culturele studies in de hedendaagse academie.

Om de gecompliceerde positie van lesbische studies te kunnen benaderen begint Munt met een grafische weergave van drie, door middel van cirkels voorgestelde deelverzamelingen: homostudies, vrouwenstudies en kritische theorievorming. De plaats van het lesbische vertoog wordt zichtbaar als een klein vlakje in het centrum van deze elkaar overlappende cirkels. De wat benarde positie van lesbische studies 'overall en nergens' is voor Munt geen reden om te vervallen in de romantische fantasie over de marginale vrijbuiters. Ze wijst er met nadruk op dat een ieder die zich formeel met lesbische studies wil bezighouden gedwongen is 'vuile handen' te maken: de zorg voor het behoud van (zeer karrige) baantjes en de noodzaak tot het smeden van politieke en theoretische allianties maken de lesbische cultuurwetenschapper onvermijdelijk 'medeplichtig' aan het hiërarchische, academische systeem dat er tot nu toe zo goed in is geslaagd de ontwikkeling van haar onderzoekveld drastisch binnen de perken te houden. Toch zit er volgens Munt ook een positieve kant aan de onvermijdelijk 'verknoopte' positie van het lesbische project/subject.

Het verstrengelde karakter van lesbische studies biedt bij uitstek de mogelijkheid tot een grensoverschrijdende praktijk van onbeschaamd leentjebuurspelen bij andere, gerelateerde vertogen, waardoor nieuwe culturele en theoretische ruimten geopend kunnen worden. Zo heeft de toeëigening van het deconstructie-denken het mogelijk gemaakt een theoretische grondslag te ontwikkelen voor een manier van lezen die door Munt *dykonstruction* genoemd wordt. Omdat ook lesbiennes, of ze nu willen of niet, zich per definitie bevinden in de dominante, heteroseksuele orde, zijn zij als lezers altijd al bijzonder bekwaam gebleken in de praktijk van de deconstructie. Lezend vanaf de zijlijn, en tussen de regels door, op zoek naar 'onzegbare' betekenissen, hebben wij, lesbische le-

zers, kans gezien onze eigen ondermijnende en destabiliserende versies te genereren van ogenschijnlijk stabiele, eenduidig-heteroseksuele teksten.¹⁴ De vanzelfsprekendheid van betekenisgevende procedures gegrondvest op een notie van natuurlijke heteroseksualiteit heeft daardoor al danig moeten inboeten. Met behulp van de deconstructie kan het veranderingspotentieel van een dergelijke subversieve leespraktijk zowel uitgebreid als inzichtelijk gemaakt worden.

Behalve poststructuralistische theorieën hebben ook andere vertogen bijgedragen aan het veelstemmige karakter van het hedendaags lesbisch project. Net als vrouwen- en homostudies hebben lesbische-cultuurwetenschappers zich allerlei kritische strategieën en analysemethoden eigen gemaakt die oorspronkelijk werden ontwikkeld binnen de vertoogtheorie, de historiografie, de etnografie en natuurlijk de literaire kritiek. Ook speelt een belangrijke rol de soms verregaande interne richtingenstrijd die de lesbische theorie en praktijk van het begin af aan heeft bepaald. Niet aflatende debatten over de grenzen van de identiteitspolitiek, over het vaststellen en bezetten van spreekposities en over het afbakenen van discursieve ruimtes heeft het lesbische project meer dan eens op zijn grondvesten doen wankelen. Maar dit soort verwarring zaaiende discussies zijn een noodzakelijke voorwaarde voor interne vernieuwing en bieden tegelijkertijd de enige legitimatie voor een wellicht ooit wat stabielere voortbestaan.

Vanuit de idee dat lesbische studies zelf geen substituut kan en mag worden voor verschillende, met recht bestreden vormen van waarheidsvertoog, staat Munt een cultuur-analytische praktijk voor die zich niet afzondert of separatisch opstelt ten aanzien van andersoortige vertogen. Veeleer ziet zij het lesbische project als een dissidente onderneming, een weerspannige theoretische interventie, die zich steeds opnieuw en welbewust laat leiden door en verleiden tot wederzijdse interactie met andere kritische praktijken. Zij legt daarbij een directe verbinding tussen enerzijds academisch vertoog en anderzijds de subjectieve dragers ervan – individuen die zich elk, in wisselende situaties, op steeds verschuivende kruispunten bevinden waar verschillende assen van uitsluiting elkaar doorsnijden. Onder verwijzing naar de Afrikaans-Amerikaanse theoretica bell hooks stipuleert Munt dan ook de noodzakelijke samenhang tussen ‘introverte’ en ‘extraverte’ theoretische bedrijvigheid.¹⁵ Lesbische studies zou zich van binnenuit moeten verzelfstandigen en zich sterk moeten maken als een eigenstandige discipline. Tegelijkertijd dienen ook de externe verbindingen met andere disciplines versterkt te worden om zodoende tot een verdere uitwerking te komen van gedeelde belangen en belangstellingen.

Met haar verwijzing naar de radicale ideeën van bell hooks lokaliseert Munt – niet toevallig – een convergentiepunt tussen witte lesbische en zwarte en postkoloniale feministen. Zoals bekend spreekt elk subject onvermij-

14. Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk ‘Lezen als lesbo’ in Maaike Meijers *De lust tot lezen. Nederlandse dichters en het literaire systeem*. Amsterdam (Van Genneep) 1989, pp. 240-284.

15. Munt citeert twee passages uit bell hooks’ *Yearning: Race, gender and cultural politics*. Londen (Turnaround) 1991.

delijk met een gespleten stem, een stem die bovendien veel van haar modulaties ontleent aan concrete, individuele ervaringen. De huiver voor beschuldigingen van essentialisme of maatschappelijke bevoorrechting heeft, aldus Munt, veel witte, middenklasse-, hetero-feministen ertoe gebracht om die persoonlijke klankkleur gaandeweg uit hun academische vertoog te weren. Door hun niet te negeren gesitueerdheid in juist die – overwegend racistische en lesbofobe – ruimte van de alledaagse ervaring hebben de stemmen van lesbische en/of zwarte feministen hun gelijktijdige, dubbele locatie nooit willen, of zelfs kunnen ontlopen. Vanuit onderling verschillende posities hebben zij een gemeenschappelijk belang bij het ontwikkelen van theoretische modellen die de materiële, concrete locatie van elke theoretische stem in verband brengt met de specifieke, sociaal-culturele positie van de spreekster, want die bepaalt uiteindelijk ook de reikwijdte, het gezag, en de betekenis van haar woorden.

Munt onderschrijft het tegenwoordig alom aanvaarde idee dat er niet zoiets bestaat als een lesbische essentie. De term lesbienne verwijst naar een cultuur-historische constructie met een relatief zeer korte bestaansgeschiedenis. Niettemin leert de persoonlijke ervaring dat de wereld om ons heen er maar al te goed in slaagt ons onze seksualiteit als een natuurverschijnsel te doen beleven. Het pleidooi voor een praktijk van dubbele locatie bedoelt die aan den lijve ondervonden realiteit te verbinden aan de theoretische werkelijkheid – die post-structuralistische, postmoderne, zelfs posthumane ruimte, waarin de cyborg en het transhumane ‘lichaam zonder organen’ met elkaar wedijveren om de plaats van bevoorrechte betekenaar.¹⁶ Het is ook op deze gronden dat Munt de lesbische allianties met respectievelijk homo- en vrouwenstudies opnieuw ter discussie stelt, zonder deze nu direct af te wijzen. De locatie van het lesbisch subject in het heteropatriarchale systeem maakt haar positie in de westerse cultuur radicaal verschillend van die van enerzijds haar *straight sisters* en anderzijds haar *queer brothers*. De lesbische stem, die zich in haar seksuele specificiteit verstaanbaar moet zien te maken te midden van allerlei andere, tegelijkertijd opererende onderscheidingsprincipes, levert dan ook geen variaties op een thema op. Het lesbische is niet een toegevoegd verschil. Eerder is sprake van een geheel andere sociaal-culturele en psychoseksuele configuratie, waarin, afhankelijk van de locatie van het subject, behalve de aspecten sekse en seksualiteit ook factoren als ras/etniciteit, klasse en leeftijd een meer of minder betekenisgevende rol

16. Zie voor het begrip ‘cyborg’ Donna Haraway’s spraakmakende artikel ‘A Cyborg Manifesto. Science, Technology and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century’, in: *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*. New York (Routledge) 1991. Gilles Deleuze en Félix Guattari werken in *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. New York (Viking) 1977, het idee van een gedenaturaliseerd lichaam uit, dat wil zeggen een lichaam ontdaan van alle culturele en symbolische slib, om nieuwe manieren van denken mogelijk te maken. In Nederland is het vooral het werk van Rosi Braidotti dat bekendheid geniet om zijn radicale inzet van het begrip ‘posthumaniteit’ bij het ontwikkelen van een feministische filosofie. Zie Rosi Braidotti, *Beelden van leegte. Vrouwen in de hedendaagse filosofie*. Kampen (Kok Agora) 1991.

spelen. Door middel van de overtuigende poging tot theoretische plaatsbepaling die haar inleiding feitelijk is, maakt Munt de bestaansgrond van lesbische studies als een relatief zelfstandig onderzoekterrein, apart gefinancierd, mijns inziens alleszins aannemelijk.

Dat het bij lesbische studies niet gaat om een al te particuliere, duurbetaalde vorm van academisch hobbyisme (alleen interessant voor gevoelsgenoten!) moge blijken uit de culturele diversiteit en de theoretische reikwijdte van de artikelen die in de *New Lesbian Criticism* zijn samengebracht. Met bijdragen van onder anderen Elizabeth Wilson en Angela Weir, Hilary Hinds, Gillian Spraggs, Katie King en Sonya Andermahr over uiteenlopende onderwerpen – van helse echo's in Jane Rule's *Desert of the Heart* en lesbische 'pulp' uit de jaren vijftig tot de plaats van de bar-(sub)cultuur in Audre Lorde's *Zami* en eigentijdse sado-masochistische lesbische porno – vormt het boek een mooie illustratie van wat Donna Haraway een paar maanden geleden in De Balie al stelde: lesbische studies is geen navelstaarderij, maar een zelfbewuste manier om de wereld met een specifieke, kritische blik te benaderen en zodoende die wereld op een nieuwe manier voor meerdere ogen te openen. Voor wie deel wil hebben aan deze *eye-opening* dubbel-ervaring, is er inmiddels een bijna onafzienbare keus aan instapmogelijkheden, waaronder *New Lesbian Criticism*. Omdat het boek bovendien een aardig beeld geeft van de oorsprong van lesbische studies, is het bepaald geen slechte eerste keus.

Proefschriftfragment

Myriam Everard

Ziel en zinnen

Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw

Op 17 november 1994 promoveerde Myriam Everard aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Wat zij met haar proefschrift, uitgegeven bij de Historische Uitgeverij te Groningen, beoogt, moge blijken uit onderstaand fragment uit de inleiding.

Deze studie over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw wil een bijdrage zijn aan de geschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit, zonder aan die geschiedenis zelf iets toe te voegen. Vrouwelijke homoseksualiteit, zo is mijn uitgangsstelling, is niet van alle tijden – de aloude Sappho van Lesbos ten spijt – en is geen natuurlijke of desnoods tegennatuurlijke geaardheid die zich, mits onbelemmerd, bij een vast percentage van de vrouwelijke bevolking uit – wat de recente pathologisch-anatomische en genetische speurtocht naar de biologische basis van homoseksualiteit in dezen ook suggereren mag. Dat is overigens geen revolutionaire uitgangsstelling meer. In de internationaal ter hand genomen geschiedenis van homoseksualiteit is het pleit tussen essentialisme en constructivisme al lang geleden beslecht ten gunste van het constructivistische standpunt dat homoseksualiteit een historische categorie is van relatief recente makelij.

Het hoe en wanneer van de ‘constructie’ van homoseksualiteit – mannelijke, en in het kielzog daarvan ook vrouwelijke – heeft vervolgens geruime tijd ternauwernood ter discussie gestaan. In het voetspoor van Michel Foucault’s onderzoek naar de geschiedenis van de seksualiteit, waarin een bijzondere plaats was ingeruimd voor de geschiedenis van (mannelijke) homoseksualiteit, werd de zogenoemde medicalisering aangemerkt als het proces waarin deze constructie tot stand zou zijn gekomen. Homoseksualiteit was, zo leerde ons de medicaliseringsthese, in de tweede helft van de negentiende eeuw door medische en paramedische wetenschappers als gerechtelijk geneeskundigen, gestichtsartsen, criminologen, psychiaters en seksuologen, ‘uitgedokterd’ en met alle mogelijke andere afwijkingen van het geslachtsleven in een alomvattende psychopathia sexualis beschreven en gecatalogiseerd. Volgens hetzelfde stramien zou ook de homoseksuele vrouw aan het eind van de negentiende eeuw als resultante van dezelfde wetenschappelijke ontleding van het menselijk

geslachtsleven naar sekse en seksualiteit gestalte hebben gekregen. Sindsdien onderscheidt zij zich van de a-seksuele, monoseksuele, heteroseksuele, biseksuele en anderszins seksuele vrouw alsook van de travestiet en de hermafrodit die terzelfder tijd hun bestaan kregen, door een combinatie van drie eigenschappen: zij voelt zich seksueel aangetrokken tot vrouwen, mannen laten haar onverschillig, en innerlijk en vaak ook uiterlijk vertoont zij de onmiskenbare trekken van het geslacht waarvan zij de primaire kenmerken weliswaar mist maar waarin haar verlangen haar niettemin plaatst. Dit seksuele verlangen naar vrouwen dat mannen uitsluit maar tevens mannelijk maakt, werd in de loop van de twintigste eeuw – allereerst door diegenen die zich in dit signalement herkenden – meer en meer opgevat als de kern van een onvervreemdbare identiteit, waaromheen zich psychologische concepten en sociale praktijken ontwikkelden waarmee wij anno 1994 nog steeds vertrouwd zijn.

Deze constructivistische geschiedenis van homoseksualiteit is de laatste jaren op belangrijke punten geamendeerd. Vooral door onderzoekers van de geschiedenis van mannelijke homoseksualiteit in de periode die aan de medicalisering vooraf ging – toen homoseksuelen nog sodomieten heetten en hun identiteit nog moesten vinden, zoals de medicaliseringstheorie wil – wordt met steeds meer kracht van argumenten aangevoerd, dat in verschillende landen van Europa tenminste in de achttiende eeuw al sprake is van een sodomitische subcultuur, waarin niet alleen een ‘homoseksuele rol’ tot ontwikkeling kwam, maar er ook een onmiskenbaar ‘homoseksuele identiteitsvorming’ plaats vond. Ook de negentiende-eeuwse wordingsgeschiedenis van de homoseksuele vrouw wordt inmiddels her en der opengebroken en tegen de gevestigde constructivistische opinie in met ten minste een eeuw vervroegd. Als echter tegen de dreigende verstening van de geschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit in haar eind-negentiende-eeuwse medicalisering de homoseksualiteit van niemand minder dan Marie Antoinette moet worden ingebracht, dreigen de radicale historisering en contextualisering van de woorden en de dingen die toch aan de basis van het constructivistisch program stond, weer verloren te gaan. Want welke aantijgingen Marie Antoinette ook in haar eigen tijd ten deel vielen, zij werd daarin niet afgeschilderd als een homoseksuele vrouw, maar als een vrouw die in haar aristocratisch libertinisme zo weinig grenzen kende, dat zij haar genot met evenveel gemak bij bloedverwanten, kardinalen en paleiswachten als bij vrouwen zocht. De politiek gemotiveerde schotschriften tegen Marie Antoinette waarin haar erotische onverzadigbaarheid zo breed wordt uitgemeten, lijken echter een weinig solide bron voor het liefdesleven van Marie Antoinette, en de ‘tribade de Versailles’ die uit deze revolutionaire defamatie van de eerste vrouw in het Ancien Régime te voorschijn komt, heeft op het eerste gezicht ook niet al te veel weg van een homoseksuele vrouw – al kan zulke politieke pornografie vruchtbaar geanalyseerd worden op de betekenis van sekse en seksualiteit in de politiek van de Franse Revolutie. Langs die weg zouden gelijkenis of verschil tussen een eind-negentiende-eeuwse homoseksuele vrouw en een achttiende-eeuw-

se ‘tribade de Versailles’ nader onderzocht kunnen worden en zou kunnen blijken dat een historiciteit van de woorden ook met een historiciteit van de dingen gepaard gaat.

Mijn onderzoek heeft echter betrekking op Nederland. Marie Antoinette moet ik daarom aan anderen laten, al zal zij – een *apparitional lesbian* gelijk – in het gevolg van ‘onze’ Wilhelmina van Pruisen nog wel even voorbij galopperen. Het is niettemin wel mijn ambitie te laten zien dat de historisering en contextualisering waar constructivisten ooit voor stonden, niet alleen andere woorden, maar vooral ook andere dingen zichtbaar maken. En, voeg ik er met het oog op Marie Antoinette aan toe, het schijnbaar bekende anders doen zijn.

Nu is het niet moeilijk te verdedigen dat homoseksualiteit niet van alle tijden is zolang men alleen bedoelt dat het woord ‘homoseksualiteit’ niet van alle tijden is. Het werd immers in zijn Duitse grondvorm ‘Homosexualität’ in 1869 door de Oostenrijks-Hongaarse schrijver Karl Maria Kertbeny gemunt waarna het in de daaropvolgende jaren in het Duitse taalgebied in het medische discours werd opgenomen en na verloop van tijd termen als ‘Uranismus’ en ‘konträre Sexualempfindung’ verving. Pas in de jaren negentig begon het zijn zegetocht door Europa: in 1891 bereikte het Frankrijk, in 1892 Engeland en Nederland. Om echter aannemelijk te maken dat niet alleen de woorden, maar ook de dingen geen historische constanten zijn, zal ik laten zien dat datgene wat aan het eind van de negentiende eeuw vrouwelijke homoseksualiteit is gaan heten, geen achttiende-eeuws equivalent had, dat er met andere woorden in de achttiende eeuw van vrouwelijke homoseksualiteit geen sprake was, niet van iets dat wij zo zouden noemen maar toen een andere naam had en al evenmin van iets dat zo zou hebben geheten als die aanduiding maar bestaan had.

In de loop van mijn verhaal zal ik daarom afstand nemen van ieder die zich, mèt de literatuurhistoricus P.J.M. Buijnsters, heimelijk of hardop afvraagt of aanwijsbare achttiende-eeuwse vrouwen – Betje Wolff en Aagje Deken? Petronella Moens en Adriana van Overstraten? – nu wel of niet lesbisch waren. Met een antwoord op die vraag, hoe dat ook uit mag vallen, zal men immers nimmer buiten onze twintigste-eeuwse manier van denken over sekse en seksualiteit treden en zal men dus niets gewaar worden van de manier waarop verhoudingen tussen achttiende-eeuwse vrouwen werden begrepen en beleefd.

Toch, hoe overtuigd ik van meet af aan ook was van de recentheid van de homoseksuele vrouw en daarmee van de vergeefsheid van het zoeken naar een achttiende-eeuwse equivalente, de gedachte dat er in de achttiende eeuw wél iets zou hebben bestaan als een kiem, een voorafschaduw, van datgene wat aan het eind van negentiende eeuw vrouwelijke homoseksualiteit zou gaan heten, heb ik aanvankelijk niet aan een kritisch onderzoek onderworpen. Oorspronkelijk was dit onderzoek naar liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw opgezet als niet meer dan een opmaat tot de geschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit die ook ik als een eind-negentien-

de-eeuws verschijnsel beschouw. Daarin dacht ik me slechts en passant in de lopende discussie over de historische voorloopster van de homoseksuele vrouw te mengen. Pas gaande dit onderzoek werd duidelijk hoezeer ons twintigste-eeuwse denken over mensen en menselijke verhoudingen in termen van sekse en seksualiteit als psychologische categorieën verschilt van een overeenkomstig achttiende-eeuwse denken, waarin sleutelbegrippen als deugd en lust niet alleen sekse-indifferent zijn, maar ook naar andere, morele categorieën verwijzen. Wil men vanuit de twintigste eeuw de achttiende eeuw in haar eigenheid zien, dan moet men heendenken om de moderne psyche, die met zulke specifieke constituenten als onbewuste, seksualiteit en (seksespecifieke) identiteit voor ons zo'n vanzelfsprekend interpretatiekader vormt, maar die pas in de tussenliggende eeuw haar beslag kreeg. Vóór de negentiende eeuw vormde de ziel de kern van het menselijk bewustzijn en waren man en vrouw, gelijkelijk geschapen naar Gods beeld en gelijkenis, ook gelijkelijk gehouden te streven naar vervolmaking van hun vermogens en zich te oefenen in deugden als matigheid, kuisheid, gelijkmatigheid, redelijkheid, om niet de speelbal te worden van woeste driften en ongeregelde hartstochten. Deze achttiende-eeuwse, deontische 'zielekunde' laat zich moeilijk beschrijven in termen van onze twintigste-eeuwse, seculiere psychologie. Verhoudingen tussen vrouwen hebben daarin een andere betekenis, die met het begrip 'homoseksueel' – of ook met het begrip 'lesbisch' dat ik hier met voorbijzien aan het geheel eigen associatieve complex dat dit aankleeft gebruik als een sekse-specifiek synoniem van 'homoseksueel' – niet wordt gedekt. Dit andere van de achttiende eeuw, dat zich niet in het eigene van onze tijd laat vertalen maar zich in het verschil daarmee openbaart, is mij gaandeweg zo gaan intrigeren dat ik er een afzonderlijk boek – dit boek – aan heb gewijd.

Recensies

Marianne Boere

Women Online. Research in women's studies using online databases

Steven Atkinson en Judith Hudson (red.)

New York/Londen (Haworth Press) 1990

420 blz., f 49,-

De hoeveelheid literatuur op het gebied van vrouwenstudies is de afgelopen jaren enorm gegroeid. Het tijdschrift *Feminist Periodicals*, dat de inhoudsopgaven van (meest Engelstalige) tijdschriften publiceert, neemt inmiddels meer dan honderd vrouwenstudies tijdschriften op. Wie op zoek is naar literatuur over een bepaald onderwerp kan gedrukte bibliografieën raadplegen. Dat kent een aantal beperkingen: combinaties maken van trefwoorden of documentsoorten is niet mogelijk; er kan alleen worden gezocht via de opgenomen registers. Zoekt men daarentegen naar literatuur met behulp van een computer, dan zijn de zoekmogelijkheden groter.

Via CD-ROM's, online-verbindingen¹ en Internet staan de onderzoeksters tegenwoordig talloze geautomatiseerde literatuurbestanden en bibliotheekcatalogi ter beschikking. Boeken en tijdschrift-artikelen uit talloze periodieken worden in bestanden opgenomen. Het enige dat de onderzoekster hoeft te doen is vanaf haar computer, thuis of in de bibliotheek, een keuze te maken uit dit enorme aanbod. Daartoe kan de gebruiker met behulp van een trefwoordenlijst op onderwerp zoeken of desnoods elk gewenst woord intypen en zo zoeken op 'vrije tekst'.

Over het zoeken naar vrouwenstudiesliteratuur in online-bestanden zijn de laatste jaren vooral artikelen verschenen. In 1990 verscheen de overzichtsbundel *Women Online: Research in Women's Studies using Online Databases* die voorlopig als naslagwerk voor het gebruik van online-bestanden kan dienen. De alweer wat oudere publikatie is nog

steeds het enige naslagwerk waarin online-bestanden met het oog op bruikbaarheid voor vrouwenstudies worden besproken. In de bundel komen de inhoud en reikwijdte van een groot aantal online-bestanden ter sprake. Bekende en veel gebruikte bestanden worden onder de loep genomen, waaronder Social Sciences Index, Medline, Religion Index, Philosophers Index, Sport Database, Sociological Abstracts, Historical Abstracts, ERIC en Agricola.

In zestien artikelen komen de problemen van interdisciplinair onderzoek in vrouwenstudies, het werken met gecontroleerde trefwoordensystemen² en het terugvinden van publikaties uit of over feministische wetenschap aan de orde. Er worden tevens oplossingen aangereikt om online-onderzoek zo vruchtbaar mogelijk te maken.

Vrouwenstudies is een interdisciplinair vakgebied. Behalve dat het doornemen van literatuur uit verschillende disciplines arbeidsintensief is, stelt het de vrouwenstudiesonderzoekster ook voor problemen wat betreft het verschillende vocabulaire in de verschillende vakgebieden. Taalgebruik en trefwoorden in de sociale wetenschappen kunnen veel verschillen van die in bijvoorbeeld de historische wetenschap. De onderzoeker die in bestanden uit de beide wetenschappen zoekt zal dus inzicht moeten hebben in het jargon van beide. In geautomatiseerde bestanden kan dat soms deels worden opgelost door het gebruik van goede onderwerpsontsluiting en door de mogelijkheid van zoeken op vrije tekst.

Voor vrouwenstudiesonderzoeksters is het bovendien van belang dat vrouwenstudies tijdschriften in bestanden zijn opgenomen. In een aantal artikelen in de bundel wordt dat systematisch bekeken. Het blijkt dat veel vrouwentijdschriften ontbreken of onregelmatig worden bijgehouden.

Een van de grootste problemen is verder het gebrek aan een goede terminologie. Trefwoorden die in de verschillende bestanden worden gebruikt zijn maar zelden specifiek genoeg om vrouwenstudiesliteratuur goed te ontsluiten. Een trefwoord als 'feminisme' mag voor sommigen voldoende lijken, iemand die onderzoek doet naar de geschiedenis van het feminisme heeft behoefte aan meer specifieke termen als bijvoorbeeld anarca-feminisme, ecofeminisme, radicaal feminisme en socialistisch

feminisme. In de meeste trefwoordensystemen kan evenwel niet zo specifiek worden gezocht.

Historica en bibliothecaris Joyce Duncan Falk onderzocht zestien bestanden op het gebied van de menswetenschappen, waaronder Historical Abstracts, Art Index, Religion Index en Philosopher's Index met het oog op de onderwerpsontsluiting en naar de inhoud van de bestanden. In een aantal tabellen geeft ze aan wat de bestanden voor vrouwenstudiesonderzoeksters opleveren en wat de verschillen in vangst zijn tussen de diverse zoekmethoden. Ruth Dickstein en Karen Williams deden een vergelijkbaar onderzoek naar bestanden op het gebied van sociale wetenschappen.

De auteurs van deze twee artikelen geven ook een overzicht van vrouwenstudies tijdschriften die door de verschillende bestanden worden gedekt. *Signs*, *Psychology of Women Quarterly* en *Sex Roles* worden door een groot aantal bestanden gedekt, maar tijdschriften als *Women's Studies International Forum* en *Feminist Review* komen elk maar in één van de onderzochte bestanden voor. Het blijkt eigenlijk nooit voldoende te zijn om maar één bestand door te nemen. Vergeleken met de tijd die de onderzoeker kwijt zou zijn om alle literatuur zelf door te nemen, kan toch worden gesteld dat in relatief weinig tijd veel literatuur wordt gevonden.

Donna Dolan nam biomedische bestanden door. Zij zocht zowel op gecontroleerde thesauri³ als op vrije termen. Omdat vrouwen een duidelijk gedefinieerde patiëntengroep vormen leveren medische bestanden relatief veel informatie over vrouwen op. Dat betekent niet, dat daarmee ook literatuur met een vrouwenstudies invalshoek is gevonden.

Dat is natuurlijk een algemeen probleem bij het zoeken op een vrije term als 'vrouw'. Literatuur die 'over vrouwen' zal vaak weinig of niets met vrouwenstudies of feminisme te maken hebben. Ideologische aspecten, zoals 'feministisch', zijn in trefwoordensystemen niet uitgedrukt.

Richard Irving en Mary Jane Brustman tonen aan dat er in juridische bestanden veel informatie over vrouwen te vinden is. De auteurs zochten zowel via trefwoordenlijsten als op vrije tekst. De trefwoordenlijsten zijn veel te weinig specifiek voor vrouwenstudies en veel bestanden zijn zelfs niet via trefwoorden toegankelijk.

In *Women Online* wordt ook aandacht besteed aan het zoeken naar literatuur van en over zwarte en lesbische vrouwen. Connie Miller zocht in een groot aantal bestanden op diverse vakgebieden op de termen homosexual, lesbian, marriage, homophobia en lesbian and feminism. Miller geeft aan in welke bestanden de onderzoekster relevante informatie kan vinden op het gebied van lesbische studies. Dat blijkt op lang niet alle gebieden bevredigend te zijn. Geïnteresseerden in dit terrein dienen dus recent verschenen gedrukte bibliografieën in te zien.

Janet Sims-Wood en Frances Ziegler evalueren in *Women of Color* in Online Databases vooral de stand van zaken op het gebied van de toegankelijkheid van literatuur over zwarte vrouwen en gaan in op toekomstige plannen. Zij geven in hun artikel helaas niet aan hoe het momenteel met de verschillende bestanden is gesteld wanneer er wordt gezocht naar literatuur over zwarte-vrouwen(studies).

Een ander soort bestanden wordt gevormd door de zogenaamde citatie-indexen. Citatie-indexen bestaan al langer in gedrukte vorm, maar zijn nu ook online beschikbaar. Een ingang in een citatie-index verwijst naar een publikatie, waarin de in de index opgezochte publikatie is geciteerd. Deze manier van zoeken is vooral handig wanneer recente publikaties worden gezocht. Barbara Via zocht in een drietal citatie-indexen naar literatuur waarin Nancy Chodorows boek *The reproduction of mothering* werd geciteerd. In vergelijking met resultaten van zoeken in andere online bestanden vond Via een grote hoeveelheid relevante literatuur in verschillende disciplines.

Tenslotte bevat *Women online* een artikel over een inventarisatie van vrouwenstudiesonderzoek en een bijlage met een overzicht van interessante online-bestanden. Zoeken in gedrukte bibliografieën blijft een mogelijkheid en ook een noodzakelijkheid om literatuur te vinden, vooral omdat er op het gebied van vrouwenstudies veel gespecialiseerde bibliografieën bestaan en er nog geen geautomatiseerd bestand op het gebied van vrouwenstudies is. De eerste CD-ROM's met vrouwenstudiesliteratuur zijn inmiddels wel op de markt.

Het zoeken naar vrouwenstudiesliteratuur in online-bestanden blijkt lang niet altijd een bevredi-

gend resultaat te geven. Toch is online zoeken nuttig: het is veel sneller en heeft bovendien meer mogelijkheden dan het zoeken in gedrukte bibliografieën. Bovendien mag verwacht worden dat sommige problemen die in *Women Online* worden gesignaleerd zullen worden verbeterd. Voor de onderzoekster is *Women Online* in elk geval een bruikbare handleiding, al moet er rekening mee worden gehouden dat er sinds de uitgave van het boek wel een aantal nieuwe bestanden is bijgekomen. Een verdienste van *Women Online* is dan ook vooral dat het een leidraad vormt om met online-bestanden om te leren gaan en het gebruik ervan zo vruchtbaar mogelijk te maken.

Noten

1. In een online-verbinding worden externe (bibliotheek)bestanden geraadpleegd die door verschillende 'host'-organisaties worden aangeboden via telecommunicatienetwerken.
2. Gecontroleerde trefwoordensystemen: een zoekstelsel waarin alleen gezocht kan worden op van tevoren vastgelegde zoektermen. Dat kan een thesaurus zijn of een gewone trefwoordenlijst.
3. Een thesaurus is een geordende verzameling woorden of woordgroepen waarvan de vorm en de onderlinge hiërarchische en andere semantische relaties zijn vastgelegd.

Monica Soeting

Ik denk, dus zij is. Vrouwelijke intellectuelen in een historisch en literair perspectief

Rosi Braidotti en Suzette Haaksma (red.)

Kampen (Kok Agora) 1994

199 blz., f 34,90

Nomadisch narcisme. Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen, Ingeborg Bachmann

Joke J. Hermesen

Kampen (Kok Agora) 1993

327 blz., f 45,00

Zowel in de bundel *Ik denk, dus zij is* als in het proefschrift van Joke Hermesen, *Nomadisch narcisme*, wordt veelvuldig naar de schrijfster Virginia Woolf verwezen. Dat is geen wonder, want in beide boeken wordt onderzoek gedaan naar de ideeën van vrouwelijke intellectuelen over het vermeende verschil tussen het mannelijke en het vrouwelijke denken en, daarmee verbonden, het verschil tussen het mannelijke en vrouwelijke zijn. Virginia Woolf heeft zich in een groot aantal essays met het thema vrouwelijke intellectualiteit beziggehouden. In deze essays verzet zij zich tegen de gedachte dat vrouwen van nature anders denken dan mannen. Volgens Virginia Woolf is de tegenstelling tussen het 'vrouwelijke' en het 'mannelijke' intellect als een onderscheid tussen 'lager' en 'hoger', kunstmatig en beknot zij vrouwen in haar ontwikkeling. Dit denken in tegenstellingen is derhalve ethisch ontoelaatbaar. Een vergelijkbare opvatting over dichotomieën vormt het uitgangspunt voor de auteurs van bovengenoemde boeken. Zowel Joke Hermesen als de schrijfsters in de bundel *Ik denk, dus zij is* stellen dat het denken in hiërarchische tegenstellingen eeuwenlang tot brandmerking en onderdrukking heeft geleid. Sommige auteurs onderwerpen dit fenomeen aan een historisch onderzoek. Anderen bieden verschillende mogelijkheden tot opheffing van de repressieve stigmatisering van het denken in dichotomieën aan en geven daarmee tegelijkertijd de mogelijkheid tot het ontwerpen van wat Joke Hermesen een 'feministische ethiek' noemt. Interessant genoeg speelt ook bij de diverse oplos-

singsmogelijkheden het verschil tussen natuur en cultuur weer een grote rol.

De artikelen van Rosi Braidotti, Suzette Haaksma, Joke Hermsen, Joan Landes, Teresa de Lauretis, Maaïke Meijer en Susan Mendes geven een helder inzicht in de gevolgen van het dualistisch denken. Een groot aantal dichotomieën – zoals de begrippenparen ratio en gevoel, filosofie en literatuur, het dagelijkse leven en intellectuele bezigheid, natuur en cultuur – wordt al eeuwenlang in verband gebracht met de verschillen tussen mannen en vrouwen. Binnen dit denken in dichotomieën, dat onze westerse cultuur bij uitstek kenmerkt, wordt een van de beide begrippen – bijna altijd het begrip dat aan het vrouwelijke refereert – als van minder belang of zelfs als uitgesproken negatief beschouwd. Dat is één aspect van het dualistisch denken – een ander is dat de verschillen als onveranderbaar beschouwd worden. Met andere woorden: de verschillen tussen man en vrouw worden niet alleen een bepaalde waarde toegekend, maar ook als ‘natuurlijk’ en daarmee als onontkoombaar gezien. Het verwijzen naar de natuur – of naar de wil van God! – is een belangrijk hulpmiddel in de rechtvaardiging van onderdrukking.

Intussen staan de codes voor het typisch vrouwelijke of mannelijke allerm minst vast. Al naar gelang het de onderdrukkende partij beter uitkomt, worden de als typisch vrouwelijk of mannelijk gedachte eigenschappen aan de natuur dan wel de cultuur toegeschreven. Joan S. Landes beschrijft bijvoorbeeld hoe de vrouwen van de zeventiende-eeuwse Parijse salons door veel mannen als te gecultiveerd, te gekunsteld en daarom als corrupt beschouwd werden. In die zin zouden ze een gevaar vormen voor het mannelijke denken, dat veel ‘natuurlijker’ – lees ‘eerlijker’, ‘gezonder’ – zou zijn. Het begrip cultuur krijgt – hoe kan het anders – in deze context een negatieve lading. Joke Hermsen beschrijft hoe daarentegen in de achttiende-eeuw – zij verwijst daarbij naar Kant – de opvatting dat de vrouw dichter bij de natuur staat dan de man, overheerste. Waardoor ‘natuur’ in dit verband als vanzelfsprekend weer een pejoratieve klank krijgt.

Wat overigens voor de vermeende typisch mannelijke en vrouwelijke eigenschappen geldt, geldt als vanzelf ook voor als typisch vrouwelijke of

mannelijke omschreven beroepen. Beroepen ondergaan vaak een verandering van status zodra daarin het aantal mannen of vrouwen overheerst. Men kan zich bijvoorbeeld afvragen in hoeverre de toemende aandacht voor vrouwelijke auteurs een devaluatie van het schrijverschap met zich mee zal brengen.

Hoe voorkomen we en ontkomen we nu aan de stigmatiseringen en aan de onderdrukking die het denken in dichotomieën onherroepelijk in zich draagt? Hoe komen we, in andere woorden, aan het moreel besef dat het geloof in een onveranderlijke en algemeen geldende status quo tot onderdrukking leidt?

Er bestaat een aantal mogelijkheden. Vrouwen kunnen proberen om de hun toegewezen codes te omhelzen en deze als een geuzennaam te dragen. Wat eerst als stigma gold, geldt dan als ere naam. Zijn creativiteit en niet-logisch denken typisch vrouwelijke eigenschappen? Welnu, dan stellen veel vrouwen dat creativiteit ten enenmale boven rationaliteit te verkiezen is. Vrouwen, zo luidt deze boodschap die vooral in de jaren zeventig ijverig verspreid werd, moeten helemaal geen deel willen uitmaken van de patriarchale, rationele wereld, die de wereld van ‘de cultuur’ is, maar naar het gebied van ‘de natuur’, de wereld van het vrouwelijke, van het gevoel en de intuïtie, terugkeren. Maaïke Meijer toont aan dat dit ‘polemisch-gekozen-buitenstaanderschap’ tot een niet altijd even vruchtbaar bestaan in de marge heeft geleid. Zolang binnen de verschillende begrippenparen sprake is van hiërarchie, blijft de notie van de ongelijkheid tussen de seksen bestaan. Uiteindelijk schuilt het gevaar van het denken in dichotomieën in de acceptatie van elk dogma als absolute, metafysische waarheid, dat niet anders dan tot onderdrukking leiden kan. De verschillende auteurs in *Ik denk, dus zij is* pleiten daarom of voor opheffing van de verschillende begrippenparen en de daarbij behorende coderingen, of voor de opheffing van de hiërarchie en, daaraan gepaard, de deseksualisering van de verschillende begrippen. ‘De tragiek van het huisvrouwenbestaan is niet dat een huisvrouw moet afwassen, maar dat zij alleen maar afwast’, schrijft Maaïke Meijer in haar bijdrage waarin de door haar bezongen twee-eenheid van vorm en inhoud – een

van de vele begrippenparen – op magnifieke wijze gedemonstreerd wordt. Meijer pleit daarmee voor de erkenning dat ieders bestaan van veelzijdigheid doortrokken is, en dat twee aan elkaar tegengestelde begrippen – denk aan de taalfilosofie van De Saussure! – slechts in de verwijzing naar elkaar betekenis krijgen. Wat dit betreft komt Meijers gedachtengang overeen met die van Belle van Zuylen. Deze achttiende-eeuwse intellectueel stelde zich teweer tegen het oordelen volgens codes en begrippen, die als dé waarheid beschouwd worden. Let wel: Belle van Zuylen pleit niet voor de opheffing van tegenstellingen, maar voor de erkenning van de ambiguïteit en de gesitueerdheid van het bestaan, die het duale denken paradoxaal genoeg ontken. Volgens Belle van Zuylen bestaat er geen zuivere natuur, net zo min als er een zuivere cultuur of een absolute waarheid bestaat. Met deze opvatting loopt zij vooruit op het denken van de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty (1908-1961), wiens pleidooi voor de opheffing van het dualistische denken doortrokken is van een besef van ambiguïteit. In het denken van Merleau-Ponty vormt de notie van de mens als twee-eenheid van lichaam en geest de belangrijkste component. Vreemd genoeg komt in beide besproken boeken de tweedeling van lichaam en geest nauwelijks en dan slechts als symbool van de geseksueerde differentie ter sprake.

Met de bespreking van het leven en werk van Belle van Zuylen, Lou Andreas Salomé en Ingeborg Bachmann biedt ook Joke Hermsen met *Nomadisch narcisme* inzicht in de verschillende denkbeelden waarmee men zich tegen het repressieve denken in dichotomieën teweer kan stellen. Haar boek maakt bovendien, bedoeld of onbedoeld, duidelijk dat ook in deze denkbeelden het gevaar van het vervallen in een geloof in een onveranderbare, universele theorie op de loer kan liggen. Waar namelijk Belle van Zuylen het dogmatisch denken poogt te overwinnen door naar de veelzijdigheid en de contingentie van het bestaan te verwijzen, staat in het denken van Salomé en Bachmann het absolute verschil tussen natuur en cultuur centraal. De natuur wordt door de laatstgenoemde twee filosofen beschreven als een pre-duale, ongeseksueerde, paradijselijke eenheid die verlaten wordt zodra het

subject het gebied van de taal en daarmee dat van de differentie betreedt. Volgens Salomé kan de natuur, het gebied van de eenheid, slechts door middel van de a-rationele kunst en de liefde hervonden worden. Het werk van Bachmann is doortrokken van de overtuiging dat het gebied van de onderdrukkende taalcultuur – het gebied van de tegenstellingen – slechts in de dood kan worden verlaten. Hermsen toont op overtuigende wijze aan dat het denken van Salomé en Bachmann grote overeenkomsten vertoont met de antropologische ideeën van Freud. Zij gaat echter te ver wanneer zij ook het leven en werk van Belle van Zuylen met terugwerkende kracht volgens de bepaald niet ondogmatische principes van de psychoanalyse bestudeert en beschrijft. Dit doet echter niet af aan de waarde van Hermsens onderzoek. Die waarde ligt, net als die van de essays in *Ik denk, dus zij is*, in het besef dat het onderzoek naar ideeën niet kan worden losgekoppeld van ethische vraagstellingen met betrekking tot macht en onderdrukking.

Berteke Waaldijk
Bitter-zoete noodzaak

Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948

Mineke Bosch
Amsterdam (SUA) 1994
597 blz., f 65,-

Een verbond van gestudeerde vrouwen. 75 jaar Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding, 1918-1993

Annick Schreuder, Nicole Teeuwen en Inge de Wilde
Hilversum (Verloren) 1993
184 blz., f 29,90

Het proefschrift van Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, beschrijft de geschiedenis van vrouwen en het hoger onderwijs in Nederland tus-

sen 1878 en 1948. Het boek is na een eerste deel waarin 1948 het uitgangspunt vormt chronologisch ingedeeld. Eén deel gaat over de periode tot 1898. Hierin komen de argumentaties rond de wettelijke regeling van de toegankelijkheid van het wetenschappelijk onderwijs voor vrouwen aan de orde (Thorbecke) en de debatten in 1898 onder feministen en medici over de vraag of vrouwen geschikt waren voor een academische studie. In het volgende deel, over de periode tot 1918, ligt de nadruk op het ontstaan van de vrouwen-studenten-verenigingen en hun bijdrage aan de discussies over vrouwen en de academische studie, zoals onder meer gevoerd in het *Maandblad voor Vrouwenstudie* 1913-1915. Hier komt de invloed van het zich ethisch noemende feminisme op het debat aan bod. In het deel over de periode 1918-1948 tenslotte bespreekt Bosch de opvattingen van de Vereniging van Vrouwen met een Academische Opleiding (VVAO) en de discussies in de Sectie Vrouwenstudie binnen de Staatscommissie tot Reorganisatie van het Hoger Onderwijs die tussen 1946 en 1949 gevoerd werden. De drie chronologische delen bevatten bovendien elk een biografisch hoofdstuk. Het leven en werken van respectievelijk Catharine van Tussenbroek, Clara Wichmann en Johanna Westerdijk bieden zo een ander perspectief op de beschreven perioden.

Uit de keuze van onderwerpen blijkt dat Bosch de geschiedenis van vrouwen en hoger onderwijs wil schrijven via de debatten over dit onderwerp. Zij maakt daarmee duidelijk dat voor haar de geschiedenis van vrouwen en geleerdheid een geschiedenis van beeldvorming is. Een geschiedenis waarin mannelijke geleerden, vrouwelijke geleerden en feministes geprobeerd hebben beelden te vormen en te betwisten. Het boek gaat daarmee over de beelden van wetenschap, vrouwen en vrouwelijke wetenschappers.

Stond een van de eerste Nederlandse vrouwelijke artsen, Catharine van Tussenbroek, model voor de romanfiguur Corona van Oven? Of modelleerde Van Tussenbroek haar eigen optreden naar dat van deze fictieve dokter uit de in 1897 verschenen roman *Hilda van Suylenburg*? Zie hier in een notedop het probleem van het 'voorbeeld' en de 'voorbeeldigheid' (Bosch' woordspeling). Bosch geeft

argumenten voor de opvatting dat de romanfiguur de echte arts tot voorbeeld diende. Zij laat de lezer ook weten welke auteurs daarentegen menen dat de roman een uitbeelding van Van Tussenbroek bevatte. Tot slot suggereert zij – bijna storend zorgvuldig – dat de waarheid misschien ook in het midden ligt. Intussen heeft zij echter haar beschrijving van *Hilda van Suylenburg* gemaakt tot een uitdagende en zinvolle reflectie op de waarde en de problematiek van een literaire tekst als historische bron. De bespreking van dit probleem resoneert zo door het hele boek, ook bij haar analyses van niet-literaire teksten over gestudeerde vrouwen. Bosch stelt telkens weer de vraag of de op papier vastgelegde academica exemplarisch is. Is zij oorzaak of gevolg, het voorbeeld of de neerslag van haar zusters van vlees en bloed?

Het aangehaalde voorbeeld van de feitelijke en de fictieve arts is er één van de tientallen historiografische miniatuurtjes en theoretische problemen in even zo vele notedoppen die de twaalf hoofdstukken met 130 paragrafen van het boek vullen. Soms, – zoals dit voorbeeld – zijn ze beeldschoon en leerzaam, soms, zoals de vraag of met de toelating van Jacobs tot de medicijnenstudie het hek van de dam was (nee dus), enigszins voorspelbaar. Bij mij drong zich al lezend echter een vraag op die aan die naar de kwaliteit van deze detailstudies voorafgaat, de vraag namelijk naar de kwantiteit. Anders gezegd: waarom moest de geschiedenis van vrouwen en hoger onderwijs in Nederland door Mineke Bosch zo'n dik boek worden?

Op het eerste gezicht lijken grootse uitspraken de onderneming te legitimeren. 'Met mijn geschiedschrijving beoog ik "de geschiedenis", "de wetenschap" en "de wereld" te veranderen.' (p. 82) Aan ambitie heeft het niet ontbroken bij het schrijven van *Het geslacht van de wetenschap*. Maar anders dan dit citaat uit de inleiding zou kunnen doen vermoeden ligt de ambitie van Bosch niet in de megalomane wereldverbetering. Integendeel. Het hele boek is doortrokken van de overtuiging dat verschil gemaakt wordt door de interpretatie van het kleinste detail. En onder een stortvloed aan detaillezingen bezwijken reusachtige ideeën keer op keer. Gelukkig maar.

De vele interpretaties van fragmenten uit de ge-

schiedenis van de debatten over vrouwen en hoger onderwijs in Nederland betreffen vorming en overlevering van beelden. Bosch is – het voorbeeld van Corona van Oven liet het al zien – gefascineerd door de problematiek van (voor)beelden. Zij analyseert biografieën, brochures en benoemingen in het perspectief van beeld en voorbeeld en de invloed die deze hadden op de historische overlevering. Waren de vrouwen die studeerden ‘voorbeeldig’ of werden zij dat later gemaakt? Hoe zijn zij aan ons overgeleverd? *Zijn* zij aan ons overgeleverd (Bosch maakt duidelijk dat toehoorders bijvoorbeeld vaak onzichtbaar zijn gebleven)? Welke beelden stonden academische vrouwen ter beschikking om zichzelf te begrijpen? Welke beelden kan de historica gebruiken om hun historische betekenis te geven? Dit zijn de vragen die Bosch gedetailleerd probeert te beantwoorden.

Het openingshoofdstuk, een analyse van Van der Kolfs brochure uit 1950, *Zeventig jaar Vrouwenstudie*, biedt de lezer een kennismaking met de stijl en werkwijze van Bosch. De kritische lezing van de 36 bladzijden tellende brochure die gebaseerd was op de kaartenbakken van de VVAO, wordt verdedigd met een uitgebreide beschouwing over statistiek als bron, feministische kritiek op statistiek en statistiek als deel van sociale wetenschap. In de analyse refereert Bosch vervolgens aan Virginia Woolf, Joan Scott en Denise Riley. Ik vind dit wel heel veel geschut om de stelling te verdedigen dat Van der Kolf de verworvenheden van academische vrouwen te rooskleurig samenvat. De kritiek op de brochure gaat echter over in een samenvatting van de uitgangspunten voor Bosch’ eigen studie. De conclusies van de multimedia-show van theoretische inzichten, politieke stellingname en historische kennis van zaken is dan onontkoombaar: de vrouwen die studeerden en een wetenschappelijke loopbaan nastreefden, vormden niet een nieuw volk van pioniers (het beeld van Van der Kolf), maar kunnen beter gezien worden als kansarme migrantes (later in het boek zonder opgaaf van reden migranten). Zij kwamen terecht in de door mannen gedomineerde wereld die wetenschap heet. Hier werd sekse volgens Bosch gebruikt om hiërarchie, verschil en uitsluiting te organiseren, en hier werd hun geslacht het merkteken van de on-

derkant, het afwijkende en het uitgeslotene. Door de uitgangspunten van haar onderzoek te beschrijven als een keuze voor het beeld van de migrante en het verwerpen van de pionierster-metafoor toont Bosch hoe zij ook in haar eigen schrijven belang hecht aan metaforen en beeldvorming.

De 1500 noten die de laatste honderd bladzijden van het boek vullen geven een indruk van de ontvutsende nieuwsgierigheid die de schrijfster heeft voortgejaagd. Zij laten zich bijna zelfstandig lezen. Ze bevatten mini-biografietjes van vrouwelijke geleerden, samenvattingen van polemieken uit heden en verleden, zowel terloopse als nadrukkelijke uitspraken over de waarde, de vergissingen en de denkfouten van collega’s. De puur fysieke inspanning die het gekost moet hebben om ‘bijvoorbeeld’ aan te geven dat G.L. Lorentz, die als voorzitter van de Vereniging van Vrouwelijke Studenten in Leiden in 1910 een stukje schreef over de vrouwenstudie en de vrouwenbeweging, promoveerde op een wiskundig proefschrift, van 1929 tot 1940 werkte als ‘assistent voor het onderwijs’ in Leiden, en haar salaris tijdens de crisis gehalveerd zag, stemt tot dankbaarheid. Volgende geschiedschrijvers hebben in dit boek een personen-index ter beschikking die niet alleen uitsluitel over levensloop en carrière van een aantal wetenschapsters biedt, maar tegelijk historiografische discussies samenvat. Daarnaast zijn er handzame samenvattingen van bijvoorbeeld ‘de kromme van Gauss’ (gemiddelden-statistiek) en de feministische kritiek op de natuurkundige wet van behoud van energie.

De ontleding van de bijdragen van vrouwen die zich in de debatten over vrouwen en hoger onderwijs mengden vormt de hoofdmoot van het boek. Hierin maakt Bosch duidelijk hoe allen worstelden met het probleem ‘hoe te schrijven over vrouwen zonder het anders-zijn te reproduceren?’ (p. 47), het probleem kortom van verschil en gelijkheid, of in de woorden van Riley, van over- en onderfeminisering. Volgens Bosch leidde de onmogelijkheid hiervoor een oplossing te vinden tot teksten die vol ‘herhalingen, dubbelzinnigheden, tegenstrijdigheden en vaagheid’ zaten (Van der Kolfs *Zeventig jaar Vrouwenstudie*, p. 29) of tot teksten die ‘vreemd’ waren (Wichmanns ‘Vrouwenleven Thans’, p. 299) of waarin protest ‘niet luid en dui-

delijk werd verwoord' (de bijdragen van vrouwen in 1946 in de Staatscommissie, p. 389). In eerste instantie lijkt het of Bosch al deze ongerechtigheden slechts signaleert en veroordeelt. Daarbij zijn de diskwalificaties soms onnodig scherp of zelfs onterecht. Wichmann te beschuldigen van het 'geheel uit de geschiedenis weg' schrijven van de bestaande politieke of actieve vrouwenbeweging' (p. 301) gaat mij bijvoorbeeld te ver voor één artikelje uit 1910. Maar achter deze scherpte zit meer dan het correctieve oordeel van de historica aan wie de teksten uit een ver verleden weerloos zijn overgeleverd. Voor Bosch is dat verleden namelijk niet voorbij, en is het probleem hoe als vrouw te schrijven over vrouwen ook nog helemaal niet opgelost. Zij beseft dat deze teksten macht hebben, de macht van het voorbeeld, de macht om de toon van de overlevering te zetten. Bosch voelt die macht en gaat het gevecht aan. Zij maakt zo als weinig anderen duidelijk dat de geschiedschrijver altijd allereerst een lezer is. Zij maakt zichzelf daarmee uiteindelijk vergelijkbaar met de vrouwen die zij beschrijft. Ook zij moesten voorbeelden betekenis geven, symbolen aanvaarden of verwerpen. *Het geslacht van de wetenschap* laat op twee manieren zien dat de lezing van details en fragmenten verschil maakt. Het laat zien door wie en hoe de teksten over vrouwen en het hoger onderwijs zijn gelezen, hoe de voorbeelden zijn opgevat, ingepast en overgeleverd. En het laat tegelijkertijd zien hoe de historica van feminisme en vrouwenbeweging die lezingen en interpretaties kan overdoen. De kracht van het boek ligt in de manier waarop die twee 'lezingen' elkaar weerkaatsen. De lust tot lezen wordt in deze geschiedschrijving zo een bitterzoete noodzaak. Soms bitter, als in Bosch' 'lezing' van Wichmann, soms zoet, als in haar 'lezing' van Johanna Westerdijks laboratorium, en vaak bitter en zoet tegelijk wanneer zij deprimerende feiten vat in mooie beelden. De aanduiding 'in de wachtkamer van de wetenschap' voor de vastgelopen academische loopbanen is een voorbeeld van de fraaie manier waarop Bosch metaforen inzet om het minder fraaie onder woorden te kunnen brengen. Maar bitter of zoet, het herlezen is altijd onontkoombaar en moet dus keer op keer gebeuren. Daarom is het een dik boek geworden, waarvan het belang het

onderwerp – vrouwen en hoger onderwijs – en de discipline waartoe het behoort – geschiedenis – te boven gaat.

Dat de kaartenbakken van de VVAO waarop Van der Kolf haar studie baseerde ook een totaal andere geschiedschrijving kunnen opleveren, toont *Een verbond van gestudeerde vrouwen* aan. Uitgebracht ter gelegenheid van een jubileum bevat het beschrijvingen van drie delen van de geschiedenis van deze vereniging. Zelden zijn passages bitter, zelden ook zoet. Inge de Wilde, Annick Schreuder en Nicole Teeuwen schreven helder en overzichtelijk over respectievelijk ontstaan en eerste jaren, de internationale samenwerking in de International Federation of University Women en de verhouding van de VVAO tot het feminisme van de tweede golf. Nergens zijn de auteurs geïrriteerd, zij behouden afstand. Standpunten, meningsverschillen en beleidswijziging worden zo begrijpelijk en heel gewoon. De inleiding van Ulla Jansz geeft knap en beknopt aan hoe de betekenis van een aparte vrouwenorganisatie moest veranderen door de opkomst van een nieuwe vrouwenbeweging. Teeuwen werkte het verloop van dat proces thema nauwkeurig uit aan de hand van notulen, correspondentie en gesprekken. De Wilde voegde bij haar goed geschreven stuk een fraai lijstje van één-alea-lange biografietjes van de vrouwen van het eerste uur, een genre waarvan ik na het lezen van *Het geslacht van de wetenschap* echt de smaak te pakken kreeg. Het boek is informatief, maar eigenlijk vond ik het ook een beetje jammer dat voor mij als buitenstaander de 'vreemdheid' van de VVAO, de club die boswandelingen koppelde aan haar jaarvergaderingen, volstrekt verdwijnt. Om het onbegrijpelijke te verbeelden zijn misschien meer bladzijden nodig.

Thérèse van den Heuvel
Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt
 Marjolein Morée
 Utrecht (Van Arkel) 1992
 252 blz., f 35,-

Is het aantal buitenshuis werkende moeders in de jaren vijftig en zestig nog verwaarloosbaar, in 1981 blijft 17% en in 1992 zelfs 53% van de 25-29-jarige vrouwen werken na de geboorte van hun eerste kind.¹ Met deze spectaculaire toename van werkende moeders in veertig jaar tijd is een enorme verschuiving gepaard gegaan in de opvattingen over moederschap. Behoren moeders zich in de jaren vijftig en zestig nog volledig in te zetten voor hun kroost en hun eigen behoeften terzijde te schuiven, in de jaren zeventig en tachtig ontstaat geleidelijk meer ruimte voor zelfontplooiing en het maken van eigen keuzes. Toch zijn er ook in de jaren vijftig en zestig moeders die zich onttrekken aan de conventies en de zorg voor kinderen combineren met een betaalde baan. In haar dissertatie *Mijn kinderen hebben er niets van gemerkt* vergelijkt Marjolein Morée deze moeders met moeders die de combinatie aangingen in de jaren zeventig en tachtig. Ze kijkt hierbij zowel naar de beleving van de combinatie van beroepsarbeid en moederschap als naar de strategieën die de moeders hanteren om deze combinatie praktisch en emotioneel mogelijk te maken.

De combinatie van beroepsarbeid en moederschap wordt door Morée opgevat als een vraagstuk dat nauw verbonden is met de ongelijke machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen. De machtsbenadering van Schuyt fungeert hierbij als theoretisch referentiekader. Schuyt stelt dat voor minder machtigen de plichten zowel op het niveau van de maatschappelijke normering als in de subjectieve beleving vaker specifiek geformuleerd zijn, terwijl hun rechten daarentegen algemeen en diffuus omschreven zijn. Voor meer machtigen zou het omgekeerde gelden. De heersende normen over en de persoonlijke beleving van de combinatie van beroepsarbeid en moederschap kunnen volgens Morée bezien worden in termen van rechten en

plichten van vrouwen. Deze rechten en plichten hoeven echter niet altijd naadloos aan te sluiten op de eigen idealen en behoeften van vrouwen. Om te kunnen omgaan met de spanning tussen maatschappelijke normen en persoonlijke wensen zetten vrouwen verschillende strategieën in. Om inzicht te krijgen in deze strategieën maakt Morée gebruik van de sociaal-psychologische coping-theorie van Lazarus. Coping wordt in deze theorie opgevat als een voortdurend proces dat doelgericht kan zijn, maar ook dikwijls intuïtief verloopt. Coping-strategieën kunnen zowel probleemoplossend zijn, erop gericht om verandering in de feitelijke situatie aan te brengen, als emotieregulerend, gericht op het leefbaar maken van een spanningsvolle situatie.

Als onderzoeksmethode hanteert Morée de 'biografische benadering'. Van in totaal tachtig buitenshuis werkende moeders heeft ze de levensverhalen verzameld. Deze plaatst ze in een context van verschuivingen in de heersende normen en waarden ten aanzien van deze combinatie zoals verwoord door toonaangevende deskundigen en neergelegd in het arbeidsmarkt- en gezinsbeleid en voor de tweede periode ook het emancipatiebeleid van de overheid. Hoewel Morée een uitgebreide verantwoording geeft van de gebruikte methode, wordt toch niet geheel duidelijk hoe ze zelf in haar onderzoek is omgegaan met de verzamelde levensverhalen. Verhelderend werkt het exemplarisch ontleiden van een levensverhaal ter illustratie van de gevolgde werkwijze bij de analyse. Maar hoe ze vervolgens de verschillende verhalen met elkaar vergelijkt en hoe ze patronen in beleving en gehanteerde strategieën heeft ontdekt blijft onduidelijk; de belofte dat dit in hoofdstuk 4 aan de orde zal komen (p. 56) wordt niet waargemaakt.

In de jaren vijftig is de plicht van moeders tot zorg voor hun kinderen onweersproken, terwijl een maatschappelijk en juridisch recht op arbeid ontbreekt. Door de groeiende behoefte aan vrouwelijke arbeidskrachten in de jaren zestig wordt de arbeid van moeders met schoolgaande kinderen gedoogd. Tegen deze achtergrond is het buitenshuis werken voor moeders met jonge kinderen zo grensoverschrijdend dat vrouwen hun werk in de eerste plaats proberen te verantwoorden door een beroep op overmacht of een hoger belang. Morée spreekt

van verantwoordingsstrategieën. Deze gaan hand in hand met allerlei vormen van verhulling van het belang dat de vrouwen zelf hechten aan het werk of de daaruit voortvloeiende inkomsten. Eensgezind leggen alle vrouwen de nadruk op de vervulling van hun plichten als huisvrouw en moeder. Dat ze de combinatie hebben aangekund verklaren ze door hun kracht of uitzonderlijk organisatietalent. Zo kunnen ze zichzelf onderscheiden van de 'doorsneevrouwen' en toch de algemene normen ten aanzien van moederschap grotendeels intact houden.

Na 1970 wordt beroepsarbeid voor vrouwen langzamerhand als een recht beschouwd. In een dergelijke context is het buitenshuis werken voor moeders acceptabeler en vanzelfsprekender en hoeft minder verantwoord te worden. Morée duidt de strategieën die vrouwen in deze periode hantieren aan als veranderingsstrategieën, die ze plaatst op een continuüm met als indelingscriterium de mate waarin de eigen en andermans rechten en plichten ter discussie gesteld worden. Aan de ene kant van het continuüm staat 'leven met ongelijkheid', het recht op werk wordt ondergeschikt gemaakt aan de behoeften van man en kinderen. De tweede strategie wordt omschreven als 'tussen onderschikking en onderhandeling'. Na een aanvankelijke onderschikking aan de wensen van hun partner en hun ideaal om de eerste jaren intensieve aandacht aan hun kinderen te geven, wordt in een volgende levensfase de onderhandeling aangegaan om eigen ambities in het werk uit te leven. Aan de andere kant van het continuüm staat 'leven met onderhandeling'. Zowel thuis als op het werk wordt onderhandeld om een situatie van gelijkheid te verwezenlijken.

Ontegenzeggelijk is de situatie van moeders in de eerste periode een andere dan die van moeders in de tweede en is de ene strategie om met de spanning die ontstaat tussen maatschappelijke normen en persoonlijke wensen om te gaan overeenkomstig adequater dan de andere. Morée maakt hier echter een te strikte tweedeling. Inderdaad blijken vrouwen uit de jaren vijftig en zestig hun werken buitenshuis in eerste instantie te moeten verantwoorden, maar ook in deze periode passen vrouwen veranderingsstrategieën toe. En hoewel voor moeders

in de jaren zeventig en tachtig buitenshuis werken acceptabeler is geworden en er meer ruimte is om veranderingsstrategieën in te zetten, moeten ook zij zich nog vaak verantwoorden voor hun wens om de zorg voor kinderen met beroepsarbeid te combineren. Door het benadrukken van de verschillen in strategie, wordt te weinig recht gedaan aan overeenkomsten in beide perioden. Ook wordt voorbijgegaan aan het gegeven dat voor de vrouwen uit de eerste periode het aangaan van de combinatie een afgesloten deel van hun leven is, terwijl voor de andere groep vrouwen de combinatie nog grotendeels actueel is.

Morée laat zien dat door de verschuiving in rechten en plichten meer speelruimte is ontstaan voor buitenshuis werkende moeders. De vraag of vrouwen hierdoor inderdaad een steviger machtspositie hebben gekregen kan alleen maar beantwoord worden door te kijken naar de verschuiving in rechten en plichten van mannen. Voor mannen is er sprake van een verschuiving van een vrijwel ontbrekende plicht tot verzorgend vaderschap en een nauw omschreven recht op arbeid naar een diffuse plicht tot verzorgend ouderschap en een licht afgezwakt recht op arbeid. De machtsverschillen zijn dus inderdaad minder groot geworden, maar terecht stelt Morée dat er nog nauwelijks gesproken kan worden van een onderhandelingshuishouden. In haar boek toont ze overtuigend aan dat er inderdaad heel wat onderhandeld wordt, maar dat deze onderhandeling er een is tussen ongelijken. Het zijn de vrouwen die de onderhandelingen aangaan, hun eisen doseren, concessies doen en hun idealen bijstellen. In die zin zijn de verschillen tussen buitenshuis werkende moeders uit de jaren vijftig en zestig en de jaren zeventig en tachtig minder spectaculair dan vaak wordt gedacht. Juist door uit te gaan van levensverhalen van buitenshuis werkende moeders ziet Morée kans de verschillen te nuanceren.

Met haar kwalitatieve benadering treedt Morée in de sporen van onderzoeksters als Gerson en Hochschild. Door de ervaringen van buitenshuis werkende moeders uit twee perioden te vergelijken en zich theoretisch te laten inspireren door de machtsbenadering van Schuyt en de coping-theorie van Lazarus, komt ze echter verder. De analyse van

de verschuiving in rechten en plichten ten aanzien van moeders met jonge kinderen in een tijdspanne van veertig jaar vormt een handzaam kader om de beleving van de combinatie van beroepsarbeid en moederschap over die periode te begrijpen. De spanning die ontstaat tussen maatschappelijke normeringen en eigen wensen en behoeften wordt daarmee helder. Het gehanteerde strategiebegrip geeft inzicht in de verschillende manieren waarop de moeders emotioneel en praktisch wisten om te gaan met die spanning.

Morée heeft een zeer leesbaar boek geschreven. Door de ervaringen van de vrouwen te plaatsen tegen de achtergrond van maatschappelijke ontwikkelingen weet ze een levendig beeld te schetsen van de dagelijkse praktijk van moeders die de afgelopen veertig jaar beroepsarbeid met de zorg voor kinderen combineerden. Het vormt daarmee een welkome aanvulling op de kwantitatieve benadering van tijdsbestedingsonderzoeken.

Noot

1. *Sociaal en cultureel Rapport 1994*. Rijswijk (Sociaal en Cultureel Planbureau) 1994, p. 41.

Summaries

Rosemarie Buikema, *A fairy tale without a happy ending. The biography of Anzia Yezierska by her daughter Louise Henriksen Levitas*

In her biography of the Polish-Russian Jewish immigrant-writer Anzia Yezierska (1882-1970), her daughter/biographer struggles with ambivalent feelings for her biographical subject. As if to hide those feelings the story is told by an auctorial narrator, which produces only a shift of the problem in question. On the one hand, the narrator can be identified as the biographer who wants to inform the reader as historically as possible about the life and work of both the celebrated and the forgotten writer Yezierska. On the other hand, the narrator appears to be loyal to a character in the text, the daughter who was four years old when she was abandoned by her mother. The subject of this article is this tension in the story of Yezierska, as it is told by the narrator. The article contains an analysis of the relation between the position of the narrator, the focalization of the character of the daughter, and the portrait of Yezierska as it appears in the text.

Joke J. Hermesen, *Creative interpretations of Freud? Psychoanalysis and feminism*

In this review article the author questions whether feminist (literary) scholars are able to make use of Freudian psycho-analytic theory *and* at the same time avoid its main pitfall: a definition of the psycho-sexual identity of women in terms of 'lack' and 'penis envy'. With this question in mind she discusses studies by Brennan, Bowlby and Meany and articles which were published in *Allure* by authors such as Lord, Dame, Bal, Hoogland and Woertman.

Renée C. Hoogland, *Stormy Waves and Dykonstruction*

Inspired by a critical reading of two recent books on lesbian (feminist) criticism, this essay presents a brief overview of the socio-political and theoretical developments that have led to the recent emergence of lesbian cultural studies in the Eurowestern academy. In the context of a more detailed discussion of Bonnie Zimmerman's *The Safe Sea of Women. Lesbian Fiction 1969-1989* (1990) and *New Lesbian Criticism. Literary and Cultural Readings* (1992), edited by Sally Munt, the author then proceeds to explore and assess the ways in which this new field of critical enquiry already has and may yet continue to expand itself across the disciplines, and validate its radical potential, which is seen to derive from the specific significance of lesbian cultural studies as a relatively autonomous branch of scholarship, next to but distinct from related fields such as feminist and gay studies.

Annelies Knoppers, *What does sport do for men besides increasing their muscle size? Gender and sport in the United States*

The purpose of this article is to stimulate research by Dutch students of women's studies in the field of gender and sport. Since the body of knowledge concerning gender and sport is the most extensive in the USA, the historical and current developments in American research pertaining to this theme are reviewed. The review is organized according to three perspectives commonly used by sociologists of sport: the categoric, the distributive and the social relational. In addition, the initial lack of interest in this topic by students of women's studies is explored.

Anneke Linders, *N.S. Corry Tendeloo and the powers of continuity and change 1945-1956*

For a long time, the fifties have been considered as a period of conservatism with respect to the relations between the sexes. This may be one reason why the work and life of the politician, N.S. Corry Tendeloo, is rather unknown. In this period characterized by tension between continuity and change, she fought for four variations on the theme of equality of rights: access to functions, professions and education, equal pay, abolition of the inability for married women to act legally and abolition of the prohibition on employment for female civil servants who got married. All these issues had their roots in the first feminist wave.

Titia Loenen, *The powerful language of the law: the invisibility of care in the legal construction of parenthood*

Legal language exercises power in different ways. In this paper the power of legal language is explored through the legal construction of parenthood. On closer analysis of relevant statutes and case law, legal parenthood appears to be based on a specific model of parenthood, which protects the standard of the traditional nuclear family and the male parental role, which is characterized by a lack of substantial actual caretaking activities regarding children. Actual care does not figure as a constitutive element of parental rights. In this sense the legal construction of parenthood is gendered. At the same time, the invisibility of care precludes the legal recognition of homosexual parenthood.

Gegevens van de auteurs

Rosemarie Buikema (1956) is als docent verbonden aan de vakgroep Vrouwenstudies Letteren van de Universiteit van Utrecht en als onderzoeker aan de vakgroep Algemene Literatuurwetenschap van de Universiteit van Amsterdam. Van haar hand verschijnt binnenkort *De Loden Venus. Biografieën van vijf beroemde vrouwen door haar dochters*.

Joke J. Hermsen (1961) studeerde Frans en filosofie in Amsterdam en Parijs. Zij promoveerde in 1993 op *Nomadisch narcisme. Sekse, liefde en kunst in het werk van Lou Andreas-Salomé, Belle van Zuylen en Ingeborg Bachmann*. Momenteel is zij werkzaam als postdoc onderzoeker aan de faculteit wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Brabant.

Renée C. Hoogland (1960) studeerde Engelse taal en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Zij promoveerde in 1991 op een studie over het werk van de Anglo-Ierse schrijfster Elizabeth Bowen (New York University Press 1994). Zij doceert lesbische studies aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en is tevens als postdoc algemene literatuurwetenschap verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel verblijft zij als gastonderzoeker op het Institute for Research on Women and Gender aan de Stanford University in de Verenigde Staten, waar zij een boek over 'het lesbische' in de twintigste-eeuwse westerse cultuur voltooit.

Annelies Knoppers is verbonden aan het Centrum voor Beleid en Management, Universiteit Utrecht. Zij verricht onderzoek naar de sociale constructie van gender door coaches/trainers in de sport. Tot 1991 was zij als hoogleraar in gender en sport werkzaam in de Verenigde Staten (Michigan State University).

Anneke Linders (1946) studeerde Vrouw en Beleid aan de Vrije Universiteit van Amsterdam.

Titia Loenen (1957) is historica en juriste. Ze is werkzaam als universitair docente Juridische Vrouwenstudies aan de Universiteit van Leiden en de Universiteit van Utrecht.